

Te Mātāwai

TE PŪRONGO Ā-TAU
Annual Report

2019
—
2020

WHAKAPAUNGA

Ki Te Minita Whanaketanga Māori

I raro i te whakahau a te tekiona 27 (2) o te Ture mō te Reo Māori 2016, e tāpaea ana i konei mā te Poari o Te Mātāwai, te pūrongo ā-tau mō ngā whakahaerenga o Te Mātāwai mō te tau i mutu i te 30 o Pipiri 2020.

Mereana Selby (Hoa Toihau)

Waihoroi Shortland (Hoa Toihau)

Ka tāpaea ake ki te Whare Pāremata i raro i te tekiona 27 (3) o te Ture mō te Reo Māori 2016.

He Āhākī ki te Urutā

E ngā mana, e ngā ihi, e ngā reo,
Tamarahi ki te rangi,
Hineahuone i te whenua,
Hoki ā-wairua mai koutou i riro i ngā hau o Aituā,
Aitū kikini,
Aitū kape manawa,
Aitū hahane
Aitū haehae kiri.
Toko ake anō ki ngā mahara
Whakaue anō i te wairua.
Tukua ngā roimata kia heke
Anō he ua mōnehunehu i te rangi,
hei kaihoroi i ngā pōuri o te ao.
Kia mau anō ko te ngākau hihihi,
Ko te wairua mārire,
Koinei te tangi a te reo tapatahi.
E Rongo, tēnei whakairihia ki te rangi
Tūturu, whakamaua kia tina! Tina!
Hui e! Tāiki e!

Kātahi te tau ko tēnei i uhia mai nei ki runga i te rahi a Tiki, marū
ana te whenua i te waipuke roimata, hotu ana te manawa mō te hunga
i hinga i te korekorenga e taea o te aha.

Kāti ake, ki a tātou kua mahue mai nei ki te kawe ake i te pito ora,
aroha ana tā koutou tū moke mai i te take o ngā maunga whakahī o te
motu.

Nāwai ka ngau ko te ngākau pōuri, tē kitea he whakaruruhau i tua
o te titiro whakaroto ki te kukunetanga mai o te whakapono, o te
tūmanako me te aroha. Ngā taonga whakamāririri i te hinengaro,
whakaihi ake anō i te mauri tangata i takea mai i a Io Matua Kore mai
rā anō.

Waiho ake, ko te rā ka nunumi ki te pae i te ahiahi,
ka mārewa mai anō ā te āpōpōtanga.

Kia tau te mauri, kua tau te mauri.

Contents

1. HE KUPU WHAKATAKI

TĀ MĀTOU KAUPAPA ME Ā MĀTOU MAHI	6
MAIHI MĀORI TE RAUTAKI REO MĀORI	8
TE HANGA NEI, A TE MĀTĀWAI	11
HE KŌRERO NĀ NGĀ HOA TOIHAU	13
HE KŌRERO NĀ TE TUMU WHAKARAE	14
KIA ŪKAIPŌ ANŌ TE REO	18

2. HŌTAKA MAHI

TE HAUMI I Ō TĀTOU KĀINGA ME NGĀ HAPORI	21
TE TAI TOKERAU	22
TAINUI	24
TE ARAWA	26
TE TAI HAU-Ā-URU	28
TE TAI RĀWHITI	30
MĀTAATUA	32
TE WAIPOUNAMU	34
TE REO TUKUTUKU	36
TE MATATŪ NGĀ KAIHAUTŪ O TE WHAKARAUORATANGA O TE REO MĀORI	38
TE MĀTĀTUPU TE RANGAHAU I TE WHAKARAUORATANGA O TE REO MĀORI	40
KAUPAPA RANGAHAU RAUTAKI	42

3. WHAKATUTUKINGA MAHI

TE HAUORA ME NGĀ PŪKENGA O TE WHAKAHAERE	48
NGĀ KAUPAPA HERE A TE WHAKAHAERE	48
ROHENGA PŪTEA	49
PŪRONGO TUTUKINGA MAHI KI TE KIRIMANA HOKO 2019–2020	50
TAUĀKĪ NOHO HAEPAPA	59

4. KŌRERO PŪTEA

PŪRONGO KAIAROTAKE TŪ MOTUHAKE	62
TAUĀKĪ MONI WHIWHI ME NGĀ WHAKAPAUNGA TUKUPŪ	64
TAUĀKĪ TŪNGA PŪTEA	65
TAUĀKĪ HURINGA TŪTANGA	65
TAUĀKĪ KAPEWHITI	66
KŌRERO TĀPIRI KI NGA TAUĀKĪ PŪTEA	67
TE TAETAE MAI O NGĀ MEMA O TE POARI	76
RĀRANGI TOHU	76

• Te Kupu Mātauranga

Tā Mātou Kaupapa me ā Mātou Mahi

Ko te kaupapa a Te Mātāwai kua takoto mai nei ki tā mātou Ture, arā, ki Te Ture mō Te Reo Māori 2016, ko te mahi mā ngā iwi me ngāi Māori:

- a. ki te hautū i te whakatairangahia o te hauora me te noho ora o te reo Māori mā ngā iwi me ngāi Māori, i te taumata anō ki te hapori;
- e. ki te tautoko, te whakamōhio me te kawe i ngā kaupapa a te Karauna ki te rauhī, ki te whakatairanga me te whakarauora i te reo Māori;
- h. ki te whakamana i te haere kōtui a te Karauna ki ngā iwi me ngāi Māori mā roto i ūna hononga ki ngā Minita o te Karauna mō te āhua ki te reo Māori; ka mutu,
- i. ki te mahi ngātahi ki te Minita me te Minita Tahua, ki te arataki i a Whakaata Māori me tōna ahunga.

Kua whakaritea anō e Te Ture ā mātou mahi:

- a. ki te hautū i te whanaketanga o te rautaki Maihi Māori;
- e. ki te tāpae ratonga me te whakahaere hōtaka ka whai painga ki te whakatinanatanga o te rautaki Maihi Māori;
- h. ki te tuku kupu ārahi ki Te Puni Kōkiri me te Minita mō te whanaketanga o te rautaki Maihi Karauna;
- i. ki te āwhina i ngā Minita he kawenga nei ū rātou e pā ana ki te whāinga o tēnei Ture ki te tautuhī i ngā take e hāngai ana, ki te whanake rongoā, me te takahi ara hou ki te mahi tahi ki ētahi atu tari i te rāngai tūmatanui e pā ana ki te reo Māori;
- k. ki te tuku kupu ārahi me te arataki i ngā umanga a te Karauna mō te āhua ki tā rātou tāpae whakaaro ki te whanake, ki te whakatinana i ngā rautaki reo Māori;
- m. ki te tāpae tautapanga ki te Minita hei kopou māna ki Te Taura Whiri me Te Reo Whakapuaki Irirangi;
- n. ki te kopou, te kopou atu anō me te unu mai i ētahi whakataka tokowhā o te tokowhitu o te poari o Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori;
- o. ki te mahi tahi ki te Minita Tahua me te Minita — Whanaketanga Māori
- p. ki te ārahi me te mātai i Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori i raro i ngā whakahau a te Māori Television Service (Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori) Act 2003;
 - i. ki te whakaū i te Tauākī Whakamaunga Atu a Whakaata Māori;
 - ii. ki te whakahaere i ngā mōtika whakahaere hihinga i raro i te Ture o Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori 2003;
- r. katoa ngā mahi i whakahaeretia e Te Pūtahi Paoho i raro i te Ture o Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori 2003; me
- t. ētahi atu mahi kua uhia ki runga ki a Te Mātāwai e tēnei Ture e tētahi atu rānei.

Te Maihi Māori

Te Rautaki Reo Māori

E mōhio ana ko tētahi mahi matua a Te Mātāwai ko te 'whakahaere ratonga ka whai painga ki te rautaki Maihi Māori'. E whakapono ana mātou:

Ka nui atu te whai hua
a ngā whānau ina
tautokona rātou.

Ka kaha ake te whai
tikanga me te whai
painga o ā tātou mahi ki
te whakarauora i te reo
Māori ina tuarihia.

TUKUA
KI TE KATOA

MANAAKITIA
TE ARA

He mahi tā te katoa;
nō reira kia whānui te
tuarihia o ngā pārongo.

Ka tuwhera ki te katoa
te āhua o tā mātou
toro haere i te hunga
whakamahi i te reo
Māori.

I te mōhio ko te ara ki te angitūtanga o te whakarauora i te reo Māori kei te āta haere kōtui a ngā iwi Māori me te Karauna, e kī ana te Ture mō Te Reo Māori 2016 kia whakatakotohia e tēnā, e tēnā o tēnei hononga tāna ake rautaki e whakaatu ana i te wāhi ki tēnā, ki tēnā ki te whakatutuki i te whāinga o te Ture – te rautaki Maihi Māori me te rautaki Maihi Karauna .

E ngākau whakahī ana a Te Mātāwai i tāna hautū i tēnei āhuatanga i te whakaterenga o te Maihi Māori i te 2017. Kua whakaritea i konei tētahi rautaki mā ngā iwi me ngāi Māori ki te hautū i te whakarauoratanga o te reo Māori i ō rātou hapori.

I roto i tēnei tau, kua arotahi anō mātou

ki te pou i tētahi whakakitenga tahi me tētahi hononga mahi tahi ki te Karauna. Mā konei e noho mai ai he pūtahitanga i waenga i te arotahinga whānui o te Maihi Karauna – ngā pūnaha pūtahi me ngā takiwā hei tautoko i te whakarauoratanga o te reo – me te arotahinga whātī o te Maihi Māori – te kāinga me ngā takiwā o te hapori e heke ana te reo i tētahi reanga ki tētahi.

WHAKAKITENGA

Ko te whakakitenga whānui o te rautaki Maihi Māori ko te whai Kia Ūkaipō anō Te Reo, e whakarauoratia ai te reo Māori hei reo atawhai. Hei wāhangā o te whai ki te whakatinana i tēnei, kua takoto mai anō i te rautaki Maihi Māori ētahi putanga taumata tiketike e rua e arotahi ana ki ngā mahi hei mahi i ngā kāinga me ngā hapori e tutuki ai te whakakitenga nei:

TUAKIRI e aro ana ki te whakamahi i te reo Māori: te āhua o te kawea ūna me tāna kawe anō i te tangata i runga i tā rātou titiro ki te tuakiri, me ngā takiwā e māori noa ana, e hāngai ana hoki te reo me ngā tikanga tuku iho.

WHAKATUPURANGA e aro ana ki te whakarite mahere me te mōhiotanga i waenga i ngā whānau (ina koa, ngā kairauhī): te āhua o tā rātou whakariterite kia reo tuku iho te reo āpōpō atu; me te āhua o tā rātou whakarite whāinga, tā rātou whakatau take hei tā te pakeke mō te whāngai i te reo hei reo tuatahi (reo ūkaipō) ki te reanga e piki ake ana. E tohu ana tēnei, mō te nuinga atu rā o ngāi Māori, kāore e māori noa te whakarauoratia o te reo; me āta whakariterite e kakea ai ngā whakahēnga o te nekehanga reo.

WHĀINGA

Ahakoa te māia o ā mātou whāinga, i te taumata ki te āta mahi i te mahi he āhua māmā tonu te ine me te whaiwhai haere i te ahunga atu ki aua whāinga. Tae rawa ki te tau 2040, e koromaki ana mātou ki te kī ake:

- a. Kotahi miriona neke atu te hunga kei te whakamahi i te reo Māori i ngā takiwā rumaki o te hapori.
- e. Kua noho mai te reo Māori hei reo ūkaipō mō tētahi 25 īrau o ngā tamariki Māori katoa (kua eke ki te whitu tau te pakeke).

I ngā tau e toru ka hori nei i arotahi a Te Mātāwai ki te tautoko huarahi, ariā, hononga e takahia ai te ara ki te whakatinana i te wāhi ki a mātou i raro i te ture me te tautuhī i ngā huarahi whai tikanga katoa e arahina ana e ngā

haporī ki te whakatutuki i ngā whāinga me te whakakitenga o te Maihi Māori. Kei te mōhio mātou e kore tēnei e taea e ā mātou hōtaka haumitanga tū-ā-ririki noa nei. Ko te take nui whakaharahara mō te whakapiki ake i te ako me te whakamahi i te reo Māori, ko te kōkiri i te whakarauoratanga o te reo i ngā kāinga, i ngā whānau me ngā hapori.

E tautuhī ana te tātaitanga e whai ake nei i ngā momo putanga e tika ana ka hua mai i ngā pukumahi a ngā rohe me te rāngai i ā mātou haumitanga me tā mātou tautoko i ngā mahi i ngā kāinga me te hapori ki te whakarauora i te reo Māori.

E whakaatu ana te anga nei i tā mātou mahi ki ētahi takiwā kawenga matua e toru, ko tēnā me tēnā ka whai painga ki ngā whāinga o te Maihi Māori, ina koa, Kia Mauri Ora Te Reo.

Mai i te: Te Mātāwai Investment Matrix Outcomes Framework 2017

TAUMATA REO HĀHAKA
TAUMATA REO WAENGA
TAUMATA REO TIKETIKE

POU KAIĀWHĀ (WHAKAOHO)

POU TOKOMANAWA (WHAI WĀHI ATU)

POU TUARONGO (TUKU KIA RERE)

Ka hangaia he ara rumaki reorua	Ka hangaia he takiwā rumaki arotahi ki te tamariki	Ka hangaia he takiwā rumaki arotahi ki te whānau mā te hunga kua tīmata ki te kōrero
Ka hangaia he ara hei tautoko i te pūkenga ahurea (te mātou ki te tikanga me te whanaungatanga)	Ka aro ki te ara whakamahere mā te hapori me ngā kaupapa ahurea mā te tamariki	Kei te whakatinanahia ngā mahere reo whānau
Ka maha atu ngā ara rumaki	Ka maha atu ngā takiwā rumaki arotahi ki te tamariki	Ka maha atu ngā takiwā rumaki arotahi ki te whānau kua pakari ngā reo kōrero
Ka hangaia he ara aro nui ki te whakatakoto mahere reo	Ka maha atu ngā hōtaka whakamahere reo e arotahi ana ki ngā kaupapa pāpori mā te tamariki	Ka whāia ko te pū hapori ka tautoko i te whānau kia ū tonu ki ngā kaupapa rumaki ki te reo
Ka maha atu ngā ara rumaki ka whāia	Ka maha atu ngā taiao rumaki arotahi ki te tamariki	Ka maha atu ngā takiwā rumaki arotahi ki te whānau e matatau tonu ana te katoa ki te reo
Ka hangaia he ara whakamahere reo e aro ana ki te hunga tino matatau ki te reo	Ka haere tonu te tukua o te reo i te kāinga, i waho atu anō o te taiao kura	Ka maha atu ngā ara pāpori e tautokona ai te whānau katoa e matatau ana ki te reo

Takiwā Rumaki: te waihangā, te whakapiki me te whai kia maha atu ngā takiwā rumaki

Whakarauora Reo: te waihangā, te whakapiki me te whai kia mārama ake ki te whakamahere i te whakarauoratanga o reo Māori

TE MĀTĀURU

HAUMITANGA WHAKARAUORA I TE REO MĀORI

Te haumi i ngā kaupapa ka tautoko i te whakarauoratanga o te reo Māori i waenga i ngā whānau, ngā iwi me ngā hapori Māori

E aro nui ana te anga haumitanga a Te Mātāwai ki te whakarauoratanga o te reo i ngā takiwā hira nui o te kāinga me te hapori. I whanaketia e ā mātou Kāhui ā-iwi e whitu me te Kāhui Reo Tukutuku ētahi mahere haumi ā-tau i hoahoatia kia whai painga ki tēnei o ngā ara haumi whānui a Te Mātāwai.

I ngā marama tekau mā rua ka hori, i whakamana tonu a Te Mātāwai i te marutata o te mahi a ngā kāhui ā-rohe me ngā kāhui ā-rāngai ki te whakarauora i te reo i ngā kāinga me ngā hapori e whai painga ai ngā putanga o te rautaki Maihi Māori.

TE MĀTĀTUPU

TE RĀNGAHAU ME TE AROTURUKI I TE REO MĀORI

Tetono mahirangahau, mahi aromatai hei waihanga i te pū mātauranga ka ārahi i te whakarauoratanga o te reo Māori

Ko tētahi anga me tētahi mahere ruarangi mō te rangahau me te aromātai kei te pū o te whakatinanatanga o te rautaki Maihi Māori me te hōtaka haumi a Te Mātāuru. Ka tautuhī tēnei i ngā pārongo kua takoto mai me ngā mea hei waihanga. Ka ārahi ngā mahi i tēnei takiwā tutukinga i ngā putanga rautaki o te Maihi Māori me ngā

tutukinga whakahaere, ka mutu, ko tētahi mahi ko te ine me te aromātai i ngā pāpātanga o:

- ngā pukumahi me ngā tūmahi whakarauora reo a Te Mātāwai me te Karauna, ka whai painga hoki ki te Maihi Māori me te Maihi Karauna
- ngā rautaki a te Maihi Māori me te Maihi Karauna e pā ana ki ngā whānau, ngā hapū, te tuakiri ahurea Māori me te noho ora o ngāi Māori.

TE MATATŪ

HAUTŪTANGA RAUTAKI I TE WHAKARAUORATANGA O TE REO MĀORI

Te tāpae hautūtanga rautaki me te aroturuki i te koke o te whakarauoratanga o te reo Māori

Ka tahuri a Te Mātāwai ki te whai i tēnei, tuatahi mā te ārahi i te Maihi Māori mā ngā iwi me te āta mahi ki te tautoko i te whakatinanatanga o te Maihi Karauna.

Ka āta whai wāhi atu mātou ki te whanake kaupapa here me ētahi atu kaupapa e kawea ana e ētahi rāngai me ētahi takiwā, i ngā wāhi rā ka whai pānga ki te noho ora me te tuakiri ahurea o ngā whānau, ngā hapū me ngā iwi Māori. Ka tāpaea e mātou he kupu ārahi ki ngā Minita me ngā manatū kāwanatanga mō te whai tikanga o te whakatairanga a ō rātou kōpaki kawenga i te noho ora mā roto i te whakarauora i te reo Māori.

He kawenga tahi anō tō Te Mātāwai ki te Minita Whanaketanga Māori me te Minita Tahua ki te hautū me te mātai i a Whakaata Māori.

Te Hanga Nei, a Te Mātāwai

14.817 miriona

Tā mātou rohenga pūtea

4.5 miriona

Ngā mahi whakahaere

1 miriona

Ngā kaupapa rangahau

9.317 miriona

Te pūtea haumi hapori

‘Kia whakahaumanutia te
reo Māori hei reo ūkaipō’

‘Kia whakahaumanutia te reo Māori hei reo ūkaipō’

Koia nei te whakakitenga a te rautaki Maihi Māori i whanaketia e te iwi, mā te iwi, mā ngāi Māori me ngā hapori reo Māori.

I te 2017, ka hui atu a Te Mātāwai (mā roto i ngā iwi me ngā mema Poari o te rāngai) ki ngā iwi, ki a ngāi Māori me ngā hapori reo Māori, ki ngā hunga whai pānga ki te reo Māori puta noa i te motu, ki te kohi i ūkaipō whakaaro mō ngā kaupapa reo Māori i ngā hapori, i ngā wawata mō te reo Māori me te wāhi ki Te Mātāwai e whakatinanahia ai aua wawata. Nā aua kohinga whakaaro i ārahi te whanaketanga o te Maihi Māori.

Ko tā Te Mātāwai he ārahi i te whakatinanatanga o te Maihi Māori, he mahi tata ki ngā iwi, ki a ngāi Māori, ki ngā hapori reo Māori me te hunga whai wāhi atu ki te reo Māori ki ētahi kaupapa haumi, kaupapa rangahau.

E whai ake nei te whakamārama whānui o ngā mahi ā-ture a Te Mātāwai kua takoto mai ki Te Ture mō Te Reo Māori 2016:

TE HAUTŪ

I konei, he kawenga motuhake o Te Mātāwai e pā ana ki te rautaki Maihi Māori me Whakaata Māori

TE HAUMI

Pērā i te tāpae ratonga me te whakahaere i ngā hōtaka ka whai tikanga ki te whakatinana i te rautaki Maihi Māori

TE KAPE

Mā te tāpae kupu ārahi ki ngā Minita, ki ngā manatū Karauna me ētahi atu e whai wāhi atu ana ki ngā mahi whakarauora i te reo.

He Kōrero nā ngā Hoa Toihau

NĀ WAIHOROI SHORTLAND RĀUA
KO MEREANA SELBY – HOA TOIHAU

WAIHOROI SHORTLAND
Hoa Toihau

MEREANA SELBY
Hoa Toihau

I a tātou e hoki whakamuri ana ki ngā hua o te tau kua hipa atu nei, e tika ana kia whai whakaaro ki ngā uauatanga i pā mai ki te motu me tātou o Te Mātāwai nā runga i te mate urutā me te rāhuitia o te whenua. He nui ngā kaupapa whakanui i te reo i noho tārewa i runga i te kore e taea o te huihui ki ngā marae, ki ngā kura me ngā kōhangā me ngā wāhi katoa e hikoi ana te reo. Ahakoa ngā taumahatanga o te wā, he pai tonu te kite i ngā whānau me ngā kaimahi o Te Mātāwai e pīkau ana i ngā kaupapa o te whakaora i te reo Māori e tohe nei i ō tātou manako i ia rā. Heoi, me whai wā mātou o te Poari ki te whakaharatau i ngā akoranga o te urutā, ā, mehemea he hua ka puta i aua akoranga hei kōkiri tonu i tā tātou whai ki te whakaawe anō i te reo Māori.

E kore e eke ō tātou pepeha i taua wā o te taumahatanga, mei kore ā tātou kaimahi. Nā tā koutou whirinaki ki a koutou anō me te whakapono ki te mahi i mua i a koutou i te wā e wawao ana tō koutou ao i taea ai. E mihi nui ana ki a koutou i toko ake ki te tiaki i tā tātou kaupapa, ko tō koutou whakapono me te ū ki ā koutou mahi te whiwhinga nui i hua ki Te Mātāwai.

Ka anga whakamua ana tātou me maumahara, kotahi te kaupapa o Te Mātāwai, ko te whakaora i te reo Māori. Ko ngā akoranga a ō tātou whēinga hei ārahi i ā tātou mahi e ora tonu ai tō tātou reo. Ko te manako ia kia toka i te Poari me te Karauna te kaupapa matua o te whakarauora i te reo Māori.

He mahi nui tā tātou ki te mahi tahi me te Maihi Karauna kia eke ai ōna whakaaro whakarauora i te reo Māori. Nō reira, he take nui ki a māua te whaihua o ngā totoronga a tō tātou tari i runga i Te Papa Reo. Ko te hua o te mahi ngātahi ki te Karauna, kāhore anō kia tino kitea, heoi anō, kua kite Te Mātāwai i te tino hiahia o te Minita, Hōnore Nanaia Mahuta, kia hīkina ake e tōna taha te mānuka kia tūtuki ai tā tātou kaupapa nei.

Me mataara kia ū tonu tā tātou tohe i ngā mahi kei mua i a tātou hei huarahi takahanga mō te reo Māori i tēnei ao, kia rongo tonu ai ngā uri whakaheke i tōna tino reka mō ake tonu atu, e kite ai hoki tātou kua whai wāhi te reo ki roto i ngā kāinga o ngā whānau e matomato ai te tupu o te reo rangatira nei.

Kua tata tonu te wā e tahuri katoa ai te kanohi o te Poari mai i tōna orokohanga mai, he tohu rā ia o te timunga me te paringa o te tai tangata, ahakoa i te ao ora nei, ā māua mihi nui tonu ki a koutou o te Poari ka mahue mai i ngā mōrehu o te poari tawhito hei kawe ake i ngā mahi nui a te iwi mō tōna reo.

E mihi ana hoki māua ki te kanohi hou o te Tari ki a Poia Rewi, te Tumu Whakarae o Te Mātāwai anga mua atu ana. Tērā mātou o te Poari te kī ake, mehemea he whiwhinga tō te wā o te urutā nei, ko taua maringanui ko koe, e Poia. Toko ake rā e whakamau tō ringa ki te kakau o te hoeroa o te waka o Te Mātāwai, hoe ki tua o te taumata moana e hora mai nei.

Nau mai rā hoki koutou katoa ki te Pūrongo o Te Mātāwai mō te tau 2020.

He Kōrero nā te Tumu Whakarae

NĀ JULIET ROBINSON
ACTING TUMU WHAKARAE UNTIL 30 JUNE

Ko ngā marama tekau mā rua ki te 30 o Pipiri 2020, he marama e whakaaroaro ai a mahara – ki ngā wero nui whakaharahara i mōhio nei mātou ka noho mai ki mua i te aroaro o tō mātou kōiti o rangapū i tēnei wā, hei whakanui ake – ko te whakawhiwhia o tō mātou Hoa-Toihau a Waihoroi Shortland rāua ko tana wahine, a Rahera, i tētahi Tohu Tutukinga Oranga i Ngā Tohu Reo Māori 2019, mō te panonitanga – pērā tonu i ngā whānau, ngā wāhi mahi me ngā hapori puta noa i Aotearoa, i tahuri mātou ki te rāwekeweke i ngā tikanga whakahaere e kaupareitia ai te mōreareatanga tūturu ki tō tātou ao e te COVID-19.

I pōuri anō te ngākau i te poroporoakitia o tō mātou Tumu Whakarae tuatahi, a Te Atarangi Whiu, i rihaina nei i tēnei pekanga, me tō mātou tūmanako ka ngākau whakahī a ia i ngā pukumahi e rere rōnaki tonu ai ngā mahi o roto i te tarī kia kitea, kia pāhotia rawatia e te Poari te kopounga o tō mātou Tumu Whakarae hou.

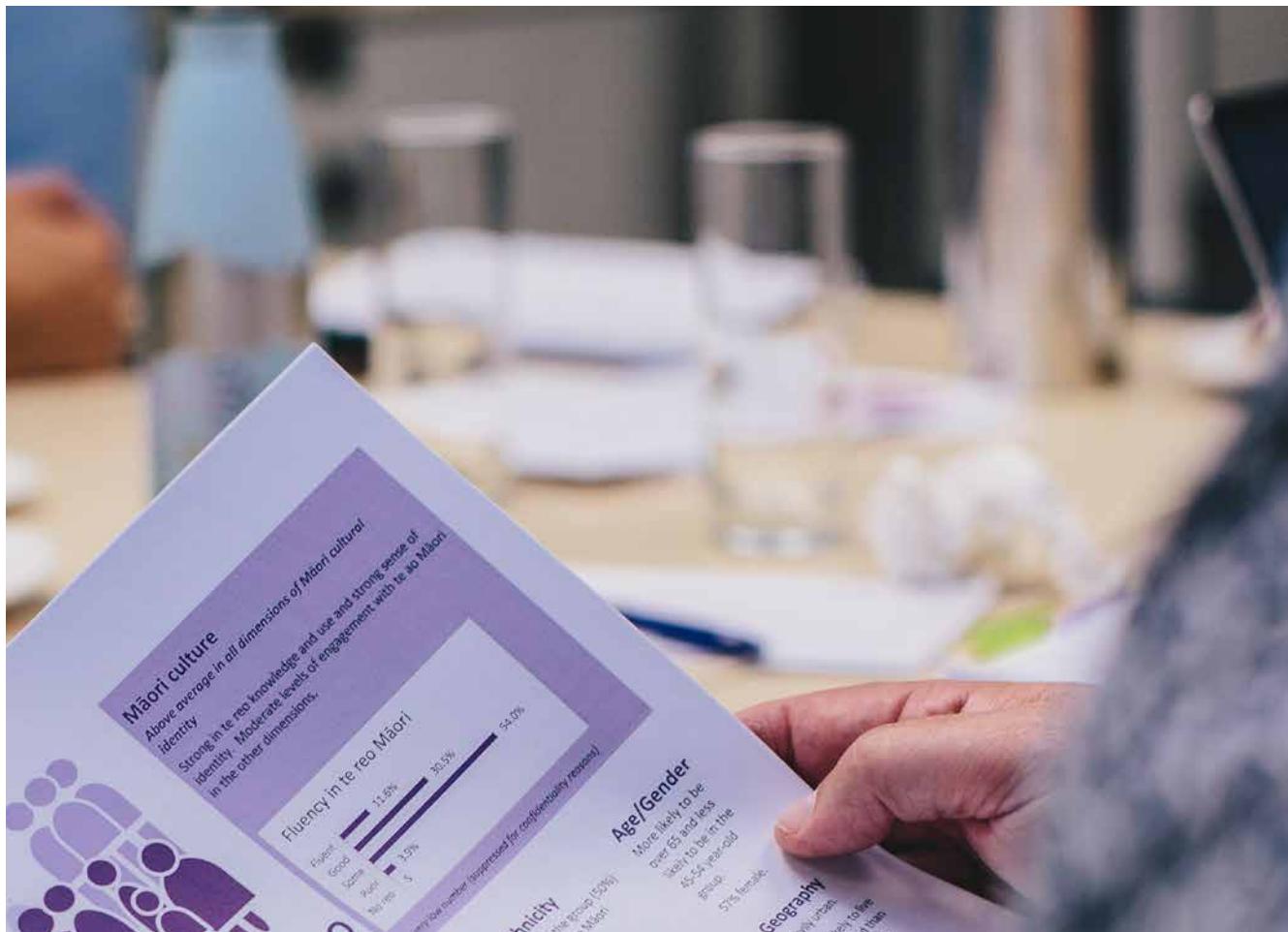
He kaupapa nui whakaharahara o te wāhanga tuatahi o te tau te whakahuihui i ō mātou Pae Motuhake mai i tēnā, i tēnā kāhui i te Hakihea. Āpiti atu ki te kōrero tahi i ngā kitenga me ngā kōrero haumitanga angitu o roto i ngā Kāhui – ko ētahi nei i kōrerohia e ngā Kaitono tonu, noho ana te hui tuatahi nei ko tētahi huarahi akoako mō mātou. He maha ngā painga i raua ki te kete mātauranga i hua mai i ngā kōrerotanga, i runga i te tūmanako ka whakaurua atu ki ā mātou tikanga whakahaere i roto i te wā. Whakatakotohia

ana e te Maihi Māori tētahi whakakitenga me ētahi whāinga māia mō te reo Māori. Kei te tino mārama a Te Mātāwai ko tōna kaha ki te whakatutuki i ēnei whāinga, ka tau atu ki te hunga kaiārahi ka kawea mai e ngā Pae Motuhake ki te mahi nei, mā roto i ā rātou mahi mai ki a mātou, mā roto anō i ā rātou mahi o ia rā ki te kōkiri i te reo Māori roto i ā rātou mahi katoa.

I te rāhuitanga o Poutūterangi me ngā wiki torutoru nei o mua atu, kite ana tō mātou kāhui kaimahi me rerekē anō te āhua o te mahi. Akoako ana mātou i ētahi pūmanawa hou i taua wā, mai i ngā tikanga o te Zoom, ki te ako tamariki mai i te kāinga, me te kimi huarahi auaha e torotoro tonu ai ki ā mātou Kaitono, ki ngā Pae Motuhake me ū mātou hapori reo mai i te tēpu kai. I te roanga atu o tēnei wā, i tino mōhio mātou kāore i whakaatu tā mātou i wheako ai i tā ngā whānau maha me ngā hapori Māori i wheako ai. I āta kimi mahi tō mātou tīma i te taha o ngā Kaitono ki te tautoko i a rātou ki te whai tonu i ā rātou kaupapa, ki te whakairi rānei ka tatari ai kia pai rā anō rātou ki te whai anō.

Ahakoa ngā wero o taua wā, i kitea anō ētahi atu huarahi, me te kakama o tō mātou kōiti o rangapū ki te hōparapara rongoā mō ū mātou Kaitono hei āwhina i a rātou ki te paku whakarerekē i ā rātou kaupapa ina tika te pēnei.

E titiro whakamua ana ki te tau ka takoto ake me ngā pūkenga hautū ka kawea mai e tō mātou Tumu Whakarae hou, e arahina whakamuahia ai tō mātou whakahaere ki te whakatutuki mahi nunui. Kei te rongo iho ka taea tonuhia ngā whāinga o te Maihi Māori te whakatutuki i raro i tōna mana ārahi.

Tō Mātou Poari

KĀHUI Ā-IWI

Te Tai Tokerau

Waihoroi Shortland (Hoa Toihau)

Tainui

Charlie Tiare Tepana (piki tūranga ō Pānia Papa)
atu i te Mahuru 2019

Mātaatua

Dr Te Kahautu Maxwell

Te Arawa

Muriwai Ihakara (piki tūranga ō Dr Cathy Dewes)
atu i te Mahuru 2019

Te Tai Rāwhiti

Mātai Smith (piki tūranga ō Jeremy Tātere MacLeod)
atu i te Kohitātea 2020

Te Tai Hau-ā-uru

Karepa Wall (piki tūranga ō Dr Ruakere Hond)
atu i te Huitanguru 2020

Te Waipounamu

Paulette Tamati-Elliffe

KĀHUI Ā-REO TUKUTUKU

Te Hunga Noho Tāone: Hēmi Dale

Haporī: Teina Boasa-Dean

Pāpāho: Kylie Brown

Te Mātauranga: Mereana Selby (Hoa Toihau)

KOPOUNGA A TE MINITA

Robin Hapi

Reikura Kahi

PAE MOTUHAKE

He kawenga anō tō tēnā me tēnā o ā mātou Kāhui e waru ki te kopou mema ki ā rātou ake Pae Motuhake. Koia nei ā mātou whatunga toa reo Māori, ko ngā kaitaunaki reo, ko ngā mātanga o roto i ngā rohe, ngā kaikōkiri i te reo Māori o roto i tēnā me tēnā kāhui Reo Tukutuku – ngā rāngai o te mātauranga, o te ao pāpāho, te hapori me te hunga Māori noho taone.

He kawenga tō ngā Pae Motuhake ki te mahi tahi ki ō rātou hapori ki te whanake mahere haumitanga ā-tau ka whakaata i ngā whāinga, ngā kaupapa tōmua me ngā wawata o ā rātou Kāhui, me te whakariterite anō i te horopaki mō ngā momo haumitanga ka tautokohia e Te Mātāwai i taua rohe. Ka noho mai tētahi mema o te Poari hei toihau mō ia Pae Motuhake.

Ngā Kaimahi

TE MĀTĀWAI KAIMAHI

Tumu Whakarae

Te Atarangi Whiu ki te Huitanguru 2020
Juliet Robinson (te whakakapinga mō te tūranga ki te 30 o Pipiri 2020 ki te kopounga o Poia Rewi)

Kaiārahi Taha Rangatōpū, Taha Ahumoni

Craig Owen

Kaiārahi Matua

Juliet Robinson

Kaiārahi Rautaki

Ngahuia Foreman ki te Haratua 2020
Turei Reedy atu i te Pipiri 2020

Pou Rangahau

Ria Tomoana

Kaiārahi Rangahau Mātāmu

Mikaia Leach

Pou Haumitanga

Taasha Romana ki te Hereturikōkā 2019
Keryn Goldsmith atu i te Mahuru 2019

Kaiārahi Haumitanga

Caytion Wineera ki te Whiringa-ā-rangi 2019

Taituarā Haumitanga

Te Amohanga Rangihau
Janine Hauraki
Tipene Kapa-Kingi

Kaitautoko Pakihi/Pou o te Tari

Candice Russell ki te Paengawhāwhā 2020
Jeanie Polwart atu i te Haratua 2020

Kaiwhakahaere Tari

Karly Maxwell

Pou Whakapāpā

Charmaine Ngarimu

Kaiārahi Whakapāpā

Ripeka Timutimu

Kia Ūkaipō Anō te Reo

Kei mua tonu o mahara ko ngā whāinga māia o te Maihi Māori, inā rā, e rua tekau tau noa kei te toe i mua i te ekenga ki te tau 2040, e kī ai mātou kotahi miriona neke atu te hunga kei te whakamahi i te reo Māori i ngā takiwā rumaki o te hapori, ka mutu, kua noho te reo Māori hei reo ūkaipō mō tētahi 25 ārau o ngā tamariki Māori katoa e whitu tau, tamariki iho te pakeke.

Mai i te taha haumitanga, he whatunga papai te reo, arā, ka kaha ake tōna uara i te tokomaha ake o te hunga, o ngā whānau ka ako, ka whakamahi i te reo. Kia nui atu te whatunga, kua kaha ake te ngākau pūmau me te whakapau kaha a te hunga pia ki te ako me te whakamahi i te reo. I tēnei, kua noho nui whakaharahara mai tēnei mea te tūhonohonotanga e puāwai ai ētahi hapori ngākau kaha ki te kōrero Māori.

Nā te COVID-19, takoto mai ana he wero hou ki ngā ope whakarauora i te reo Māori i te tau 2020. Kua kore hoki e wātea mai ngā taiao akoako tuku iho pērā i te marae me ngā hui nui, i te herea o ngā huihuinga nei ki te 100 iti iho tāngata, ki te 10 iti iho rānei. Ko tā te rāhui nei he whakamiramira i te ringa raka me te ngākau auaha o ngā ope reo Māori nei. I te wā ki te wero nei, ka hia kē ngā kaupapa i whāia e ngā Kaitono a Te Mātāwai, o mua, o muri nei, e haere tonu ai te tūhonohono, te whakaohooho, me te whakahaere i te kaupapa, te akoranga, te tūmahi reo Māori. E tika ana kia mihia ngā ringa kakama o muri i ngā hōtaka nei, mō tō rātou ngākau pūmau, mō te wā i pukumahi ai rātou ki te kawe i ā rātou hōtaka ki takiwā kē, kia takahi tonu ai te iwi i ō rātou huarahi ki te reo.

Nā te mate urutā kua hōrapa nei ki te ao i mahara ake ai tātou ki te ngākau auaha o te iwi. E whakaatu ana ā mātou rangahautanga kei te puāwai haere ngā hapori reo Māori mariko me tā rātou para huarahi reo hou, ina koa, mā

ngāi Māori e noho mōririro ana i ngā hapori kōrero Māori. Ko tā ngā hapori reo Māori mariko nei he tāpae ake i te tūmahi whakaako, te tūmahi akoako me te rauemi, me ētahi ara kē e torotoro ai ki te reo Māori, e whai wāhi atu ai ki ētahi o reanga kē, o reanga kē (te reo tuku iho i ngā reanga).

I ngā rauna haumitanga o te 2019–2020, i haumitia e Te Mātāwai ētahi kirimana Kaitono 136 mō ētahi momo kaupapa whānui tonu pērā i te whanake rauemi, te mahere reo me te huihuinga. I te wā i tono ai, ko te whakatau tata a ngā Kaitono ka 241,600 te hunga takitahi ka whai painga i ngā haumitanga nei, me ētahi whānau 6,815. Whakamiramirahia ana ētahi wero e tēnei whakatau tata mō te torotoronga, te tautoko me te tūmahi.

Ko tētahi o ngā wero ko te whanake taputapu, hononga me ētahi hanga e noho mārama ai, e whakamāramahia ai ngā kōrero panonitanga puta noa i ngā Kāhui. Kei te mārama a Te Mātāwai me mātua mōhio a ia ki te āhua o te tautoko a ngā haumitanga i ngā panonitanga-moroiti matatū a te tangata takitahi, a te whānau, te hapū, te iwi me ngā hapori, e eke ai te kōrero Kia Ūkaipō Anō te Reo .

Ko tētahi atu wero ko te kaha whakapiki i te tokomaha e hiahia ana ki te hāpai i te hunga kōrero Māori 159,645 (Te Kupenga 2018 – otinga rangitahi) ka whakarea ai i tērā ki tōna whitu nei i ngā tau rua tekau ka takoto ake e eke ai te hunga kōrero ki te 1,000,000. Kia kaha hoki tātou ki te whakahei i ngā kōhungahunga me ngā tamariki o ēnei rā, kia noho ai rātou ko ngā mātua o te tau 2040 ka whāngai, ka whakatipu i ā rātou tamariki 0–7 ngā tau ki te reo, e reo ūkaipō ai te reo Māori mō rātou. Me noho mai hoki he reo kōrero hei tautoko, hei tauira mō ngā mātua o āpōpō atu, me āhei noa atu ki te takiwā rumaki me te mātauranga Māori, me whai whakakitenga hoki ko rātou tonu mō te tikanga o te kōrero Kia Ūkaipō ki a rātou me ō rātou whānau, me whai mahere hoki e tutuki ai tēnei. He kawenga tō tātou katoa o ēnei rā ki te tautoko i ō tātou mātua o āpōpō atu.

¹Lee-Morgan, Jenny Bol Jun et al. *Te Mātārere o Te Reo: A Foresight Report on the Future State of Te Reo Māori in the Waikato-Tainui Rohe to 2038*. Waikato: Te Kotahī Research Institute, 2018.

136

Kirimana Kaitono

241,600

Te hunga takitahi ka whai painga i ngā haumitanga nei

6,815

Me ētahi whānau ka whai painga i ngā haumitanga nei

159,645

Te hunga kōrero Māori (Te Kupenga 2018)

1,000,000

Te hunga kōrero Māori tae atu ki te tau 2040

MĀTĀWAI
HĀRONGA
Ā-TAU

TE TAI TOKERAU

12
NGĀ KIRIMANA
HOU

KOPOUNGA NŌ TE POARI

Waihoroi Shortland

MEMA PAE MOTUHAKE

Taiaha Hawke (Ngāti Whātua ki Ōrākei)

Aperahama Kerepeti-Edwards (Ngāti Wai Trust Board)

Rāniera McGrath (Te Rarawa)

Moe Milne (Te Reo o Ngāti Hine)

Debroah Nathan (Te Rūnanganui o Te Aupouri)

Nora Rameka (Te Rūnanga ā Iwi o Ngāpuhi)

Anaru Rieper (Te Rūnanganui o Te Aupouri)

Glenn Wilcox (Te Rūnanga o Ngāti Whātua)

WHĀINGA WHAKARAUORA REO

E rua ngā takiwā noho tōmua a Te Pae Motuhake o Te Tai Tokerau me ētahi whāinga e ono mō te 2019.

TAKE TŌMUA

1. Whakarauora Reo Māori: Te whakarite mahere ā-reo marae, ā-reo whānau, hui taumata reo.
2. Takiwā Rumaki: Ko te kāinga me te marae hei rumakitanga mō te reo, mai i te wānanga tātai whakapapa, te karakia, te mōteatea.

WHĀINGA

1. Kia tū pakari ngā kaikōrero me ngā kaikaranga o te rohe i runga i ngā marae o Te Tai Tokerau.
2. Kia tupu te whakamahia o te reo i roto i ngā kāinga, marae me ngā hapori o Te Tai Tokerau.
3. Kia tupu te whai wāhi me te tūhono o te ako i te reo me tōna noho rūmaki tonu.
4. He whakatū whatanga mō te reo o Te Tai Tokerau.
5. Kia mau te whanaungatanga me te mahi tahi i roto i te reo Māori ki Te Tai Tokerau.
6. Kia tupu mai he reanga kōrero Māori, ko te reo Māori tōna reo matua.

TĀPUATANGA

Ko tētahi kaupapa matua i tautokona i tēnei rauna haumitanga ko Te Tohu o Te Reo Māori. Ko tā tēnei kaupapa he waihangā i tētahi taupānga ka whakaatu i ētahi kīanga 100 tūturu ake nō te Tai Tokerau hei kōrero i ngā mahi o ia rā, me ētahi kupu kei tōna kotahi rau nei, tūturu anō nō Te Tai Tokerau, me ētahi tauira oro e whakamahia ai ēnei kupu.

I riro hoki ki Te Tai Tokerau te hōnore nui ki te manaaki i ngā iwi me ngā kaihautū o te reo Māori o te motu i te hui taumata o te Huitanguru 2020 i tautokona e Te Mātāwai, ki te kōrerorero i ētahi ariā, ētahi rautaki e kaha ake ai te reo Māori i roto i ngā whānau, ngā kāinga me ngā hapori.

TAINUI

KOPOUNGA NŌ TE POARI

Charlie (Tiare) Tepana (piki tūranga o Pānia Papa Mahuru 2019)

MEMA PAE MOTUHAKE

Rangimarie Mahuta (Waikato)

Te Puna Moanaroa (Te Whare Tāhuhu Kōrero o Hauraki)

Haki Tuaupiki (Ngāti Mahuta ki te Hauāuru)

Adam Whauwhau (Ngāti Hauā Iwi Trust)

Karaitiana Tamatea (Ngāti Korokī Kahukura)

Te Wairere Ngaia (Ngāti Apakura)

Jaqui Taituha (Ngāti Maniapoto)

Pānia Papa (Ngāti Korokī Kahukura)

Kia tau iho ai te tōmairangi atawhai o te wāhi ngaro ki runga ki a tātou katoa, tatū ake rā ki te whare tapu o Pōtatau, ki te Kīngi Māori, ki a Kīngi Tūheitia Pōtatau Te Wherowhero Te Tuawhitu. Paimārire.

23
NGĀ KIRIMANA
HOU

WHĀINGA WHAKARAUORA REO

E ngākau pūkeke ana tō mātou Kāhui o Tainui Ngā Paemanu o Tainui, kia koke tonu āna whāinga me ūna wawata mō te reo Māori hei tāpiri atu ki ngā whakapaunga kaha o Aotearoa. Ko ētahi o ēnei ko te whai kia kitea, kia rangona te reo Māori e whakaakona ana, e ākona ana, e kohia ana, e uaratia ana, e whakamahia māori noatia ana kia rere whānui ai i ngā hapori puta noa i te takiwā o Tainui e whakatairangatia ai te reo Māori hei reo ūkaipō i ngā kāinga, i waenga anō i ngā tōpito katoa o ngāi Tainui. E tautokona ai te whakatutukinga o āna whāinga, ka haumitia e te Kāhui o Tainui te kaupapa tautoko, te kaupapa whanake i ngā takiwā e whai ake nei e hāngai ana ki te Rautaki Haumitanga a Tainui:

- te putanga whakarauora reo mārama e whakamiramira ana i te uara mō te haumitanga
- te hautūtanga kaha me te tautoko i te hapori reo
- te kaupapa auaha me te hōtaka hou
- te pūmautanga auroa me te mōhiotia o te angitu
- te rangahau me te whakatairanga i te kōrero nō Tainui ake
- te whai wāhi atu ki te kaupapa reo puta noa i te rohe o Tainui.

TĀPUATANGA

Ko ngā kaupapa matua i tautokohia i tēnei rauna haumitanga ko te wānanga reo e arotahi ana ki te marae, ki te whānau, te kura reo me te whanaketanga rauemi pēra i te kēmu me te pukapuka waiata.

I whakamahia e Te Kāhu Kōrako, tētahi hōtaka e arotahi ki te whānau, ētahi wānanga i whakahaeretia i tēnā me tēnā marae i Pare Hauraki ki te tūhonohono i ngā whānau tētahi ki tētahi, ki ō rātou whenua, ki tō rātou reo me tō rātou tuakiri hei uri nō Wharenīkau Peeke me Ngāraima Honetua. Nā te whakahaeretia o te wānanga ki te marae, ka maheretia e te hōtaka nei te huringa kētanga o te tukua iho o te reo Māori i tētahi reanga ki tētahi atu mai i ō rātou tūpuna tokorua ki ngā mokopuna o nāianei. I te rehe o ngā kaihuawaere me te ngākau hiamo o te hunga whai wāhi atu, āta whakaohoohotia ana, āta tautokohia ana tētahi e tētahi ki te waihanga mahere reo mā te whānau, ki te titi waiata mā tēnā me tēnā marae, kia tere mau te mātauranga hou, kia mārama ake ai ki ngā kōrero tuku iho o te iwi me ō rātou whakapapa ki tēnā, ki tēnā marae. Nā te akoako ā-whānau me te tuarihia o te kohinga pūmanawa me te pūtakenga mātauranga i angitu ai te hōtaka nei. Ko te tohu o te angitu ko te whakawātea a ngā mema o te whānau i a rātou kia pai ai te whakauru tūturu atu ki ētahi akoranga reo Māori, te whakahaere a te whānau i a rātou ake wānanga reo, te kore e wehi o te whānau ki te whai wahi atu ki te reo, te ārahi kaupapa a te tamariki, te tautuhia, te ara ake o te toa mō te reo ki tēnā me tēnā whānau, me te taki a te mōkopuna i ūna anō whakapapa – e 27 whakatipuranga.

TE ARAWA

KOPOUNGA NŌ TE POARI

Muriwai Ihakara (piki tūranga o Dr Cathy Dewes Hereturikōkā 2019)

MEMA PAE MOTUHAKE

Anaha Hiini (Ngāti Tarāwhai Iwi Trust)

Dr Ken Kennedy (Te Kaunihera Koromatua o Ngāti Rangiteaorere)

Punohu McCausland (Te Kapu o Waitaha)

Bryce Murray (Te Taumata o Ngāti Whakaue)

Rangitihi Pene (Tūhourangi)

Taati Williams (Ngāti Pikiao Iwi Trust me Ngāti Mākino Heritage Trust)

Ngaiterangi Smallman (Te Tari o te Ariki o Ngāti Tūwharetoa)

Tony Wihapi (Tapuika Iwi Authority)

19
NGĀ KIRIMANA
HOU

WHĀINGA WHAKARAUORA REO

Ko te Kāhui o Te Arawa anō tētahi Kāhui e arotahi ai ngā mahi whakarauora reo ki ngā kāinga, ngā marae me ngā hapori.

1. Whakarauora reo: kia whai hua ngā kaupapa whakarauora – te whakapakari reo, te ara whakarauora reo.
2. Ngā kaupapa rumaki: kia rumakina te reo ki ngā kāinga, marae, hapori – te whakapakari ara rumaki me ngā mahi reo i ngā kāinga, i ngā marae me ngā hapori.

TĀPUATANGA

Ko tētahi hōtaka matua o roto i te Kāhui o Te Arawa ko Manahua te Reo, ko tōna aronga matua ko ngā tamariki o roto, huri noa hoki i te takiwā o Rotorua. Rere ana ngā mahi i raro i tēnei kaupapa ki te akoranga Mau Taiaha/Patu, ki te karakia, ki te whakapapa me te akoranga kapa haka.

Ko ngā Kura Reo i haumitia e Te Mātāwai i tū ki roto o Ngāti Whakaue, o Ngāti Mākino me Ngāti Tarāwhai. Ki te rāwhiti, ki te takiwā o Tapuika, ko te Ahurei a Tapuika i tū i te paunga o te 2019. He huihuinga tēnei i whai huarahi ai ngā iwi o Tapuika ki te whakanui i tō rātou tuakiri motuhake taha ahurea, taha reo.

TE TAI HAU-Ā-URU

KOPOUNGA NŌ TE POARI

Karepa Wall (piki tūranga o Dr Ruakere Hond atu i te Huitanguru 2020)

MEMA PAE MOTUHAKE

Te Poihi Campbell (Taranaki)

Evan Hippolite (Upoko o te Ika)

Dr Ruakere Hond (Taranaki)

Kura Moeahu (Upoko o te Ika)

Merekanara Ponga (Whanganui)

Berend Quirke (Whanganui)

Te Otimi Tukapua (Tararua/Ruahine)

WHĀINGA WHAKARAUORA REO

Ko te kaupapa matua a te Kāhui o Te Tai Hau-ā-uru ko te tautoko i ngā mātua me ngā kaumātua ki te tuku iho i te reo ki ngā whakatipuranga kei te piki ake, ki te tautoko i ngā whānau, i ngā marae me ngā hapori ki te whakatakoto me te whakatinana mahere reo, me te tautoko anō i ngā whakahaere reo Māori ki te waihanga me te whakapūmau i ngā huarahi rumaki i roto i ō rātou hapori:

1. Tukuihotanga – te tuku i te reo – te kōrerohia o te reo i waenga i ngā whakatipuranga.
2. Reo takiwā – te whai wāhi atu ki ngā takiwā rumaki mō ngā kaupapa reo me te whakamahia o te reo.
3. Whakatō i te hiahia – te whakaoohooho ki te reo – te tautoko i te kaha ake o te āhei ki te reo, te kounga o te whai wāhi atu me te mārama pū ki ngā āhuatanga o te whakarauora reo.

TĀPUATANGA

Ko ngā kaupapa matua i tautokona i tēnei wā ko te hōtaka o Ekena Te Waka Reo. He maha ūna kaupapa reo, hei tauira, ko te waihanga i te Pū mō te Reo, arā, ētahi takiwā e ngākau kaha ai te tangata ki te whakamahi i te reo ahakoa te taumata o te reo o te hunga whai wāhi atu.

I uru atu anō te hōtaka o te Reo 2 Go Club, i whakahaeretia ai ētahi huihuinga e waru mā ngā whānau me ētahi rua tekau mā whā mā te hunga rangatahi e arotahi ana ki te whakapiki ake i te whakamahinga o te reo i ngā kāinga me ngā mahi o ia rā, te hautūtanga reo i waenga i te hunga rangatahi me te reo ko te tuakiri kei tōna tūāpapa.

TE TAI RĀWHITI

KOPOUNGA NŌ TE POARI

Mātai Smith (piki tūranga o Jeremy Tātere MacLeod atu i te Kohitātea 2020)

MEMA PAE MOTUHAKE

Phil Heeney (Ngāti Porou)

Phillecity Ngarangjone (Ngāti Rākaipaaka)

Ataneta Paewai (Rangitāne)

Ruth Smith (Te Aitanga-a-Māhaki)

Kathryn (Bub) Te Kurapa (Rongowhakaata)

Jeremy Tātere MacLeod (Ngāti Kahungunu)

WHĀINGA WHAKARAUORA REO

He arotahinga tōrua tō te mahere haumitanga i whanaketia e Te Kāhui o Te Tai Rāwhiti: te toro atu ki, me te whakamahi i te reo Māori mā roto i te reo o Te Tai Rāwhiti. Mā konei e pono ai te ōrite o te aronga kia whai wāhi atu ki te whakarauoratanga o te reo Māori o Te Tai Rāwhiti (tae atu ki te whakarite mahere reo) me te whakamahi i te reo Māori (rere i ngā takiwā rumaki) e whakaatatia ai te reo ahurei o Te Tai Rāwhiti me īona anō rerekētanga. Kei te ngākau pūmau hoki a Te Tai Rāwhiti ki te tautoko i ngā kaupapa whakarauora reo a te ahi-kā mā te:

- tāpae pārongo me te whakapakari ake i te mōhio mō te reo Māori
- whanake huarahi ki te tautoko i ngā mahere whakarauora reo a te iwi
- whanake huarahi e pono ai te tutuki o ngā hiahia whakarauora reo o ngā marae, o ngā hapū me ngā hapori
- tautoko i te whakamahinga me te tukua iho o te reo Māori i ngā kāinga, i ngā whānau mā te kōrerohia e ngā tamariki, e ngā mātua me ngā kaumātua.

Koia ēnei ngā whāinga tauwhāiti mō te reo:

1. Whiua te reo! Te haumi huarahi e torohia ai te reo Māori me te noho tōmua mai o ngā kaupapa, ngā tūmahi, ngā huihuinga me ngā rauemi e arotahi ana ki te kukume mai i te tangata kei te tūāoma Pou Kaiāwha o tō rātou ara ki te reo.
2. Te reo kia rere! Te haumi huarahi ki te whakamahi i te reo Māori. E kōrero ana tēnei mō te haumi i ngā kaupapa, ngā tūmahi, ngā huihuinga me ngā rauemi e arotahi ana ki te tāpae kaupapa e whakamahia ai te reo Māori, mā te hunga kei ngā tūāoma o te Pou Tuārongo me te Pou Tokomanawa . Mā konei e āhei ai te tangata ki te tahuri ake ki te reo, ki te pupuri tonu e rere māori noa ai te reo Māori.

TĀPUATANGA

I tuwhera mai he kūwhāha i ngā wero o te COVID-19 ki ētahi Kaitono i tahuri nei ki te rapu huarahi auaha e haere tonu ai ā rātou hōtaka. Ko tētahi kua waiho i tāna mō tēnei wā. I tere kitea e te Rongowhakaata Iwi Trust he ara kē ki te whakahaere i tā rātou Kura Pō i tā rātou tuku i runga i tētahi paepāho ako ā-tuihono. Nā konei i whānui ake ai te rere o te kaupapa me te whānui ake o te hunga i whai wāhi atu, pērā i ngā whānau taipakeke me te hunga e noho mai ana ki tāwāhi. I arotahi ngā akoranga ki ngā taumata e toru, arā ki te hunga tauhou ki te reo, ki ērā kei waenganui e haere ana me te hunga autaia tonu ngā reo.

MĀTAATUA

20
NGĀ KIRIMANA
HOU

KOPOUNGA NŌ TE POARI

Dr Te Kahautu Maxwell

MEMA PAE MOTUHAKE

Agnes McFarland (Ngāti Awa)

Te Waimātao Murphy (Ngāti Manawa)

Aniwa Nicholas (Ngāti Ranginui)

Teraania Ormsby-Teki (Ngāiterangi)

Jennifer Takuta-Moses (Ngāti Ruapani ki Waikaremoana)

Anaru Te Amo (Ngāti Whare)

WHĀINGA WHAKARAUORA REO

E hiahia ana te Kāhui o Mātaatua kia kite, kia rongo i te reo o Mātaatua e māori noa ana te whakamahia whānuitia i ngā kāinga me ngā hapori o Mātaatua. Atu i te waihanga rauemi reo Māori hei āwhina i ngā whānau me ngā hapori e kaha ake ai te kōrerotia o te reo, e whakaae ana te Pae Motuhake o Mātaatua he nui whakaharahara te tautoko i ngā mātua me ngā kaumātua ki te tuku i te reo ki ngā whakatipuranga kei te piki ake. Ka tino whai painga tēnei ki te whakatutuki i tō mātou wawata kia noho ūkaipō te reo Māori mā roto i ngā takiwā haumitanga ka whai ake nei:

- Ko te kura nā Tuhaepō – te ara rumaki mō te tamariki, te whānau, te kāinga, te hapū, te iwi, te waka
- Tēnei te tira hou o te reo! – te whakatairanga, te whakahauamanu i te reo Māori mā te whakarite mahere reo tahi ki te whānau, te hapū, te iwi, te waka.

TĀPUATANGA

Kei te kaha a Mātaatua ki te haumi i ngā hōtaka reo ka whakahaeretia ki ngā marae pērā i te kura reo, te wānanga whakapapa, te wānanga mau taiaha me te wānanga karanga/whaikōrero. Ko tētahi atu haumitanga matua e arotahitia ana e te Pae Motuhake o Mātaatua ko ētahi mahi e pā ana ki te Hāhi Ringatū.

E whakapono ana hoki ko te kapa haka tētahi ara matua ki te whakamahi i te reo Māori i roto o Mātaatua, ko te reo hoki ka ā haere i te kapa haka. Waihoki, ko Te Mātāwai tētahi o ngā kaitautoko matua o te whakataetae Kapa Haka ā-Rohe o Mātaatua i te tau ka hipa nei.

TE WAIPOUNAMU

KOPOUNGA NŌ TE POARI

Paulette Tamati-Elliffe

MEMA PAE MOTUHAKE

Janis de Thierry (Kurahaupō Waka)

Kiwa Hammond (Moriori)

Dina Kahaiali'i (Tainui Waka)

Ward Kamo (Ngāti Mutunga ki Wharekauri)

Nuki Tākao (Tainui Waka)

Harata Lynne Te Aika (Ngāi Tahu)

WHĀINGA WHAKARAUORA REO

E arotahi ana te Kāhui o Te Waipounamu ki te takahi i te ara tika me te hīkoi tahi ki te iwi. Ko ngā whāinga o te Kāhui ko:

- Te Rā Matua: te whakamahere i tā mātou haerenga e kumea mai aī tō mātou iwi me ū mātou hapori
- Te Rā Kei: te āta whai kia tika tō mātou waka mō tō mātou iwi me ū mātou hapori
- Hoe Tere: te āta whai kia kaua tētahi e mahue ki uta – tō mātou iwi, ū mātou hapori me tō mātou reo.

E harikoa ana te Pae Motuhake ki te tuku atu i ētahi tono kounga maha ki te Poari o Te Mātāwai hei whakaaetanga mā rātou. Ka urupare tēnā me tēnā tono ki tētahi, ki ētahi rānei o ngā kaupapa tōmua a Te Waipounamu e whai ake nei:

1. Te Whakaterenga – te whakapiki ake i te whakarite tahi me te whakatairanga tahi i te whakarauoratia o te reo Māori i te taumata ki te rohe, ki waenga iwi, ki roto anō i ngā iwi.
2. Te Kōrerotanga – te para huarahi taha pāpori, taha hapori, taha iwi e rumakina ai ki te reo Māori me te kimi huarahi mō te tamariki, te taiohi, ngā mātua, ngā kuia me ngā koroua kia whai wāhi ai rātou ki te reo Māori.
3. Te Whakatūnga – te para huarahi e tere ake ai te whai wāhi mai ka whai painga ki te whakarauoratia o te reo Māori.

TĀPUATANGA

I whakaaetia e te Poari ngā tūtohu haumitanga a Te Waipounamu i waenganui o te Huitanguru 2020.

Whakararu ana te COVID-19 i te ahunga whakamua a ngā Kaitono. Kua tahuri rātou ināianei ki te mahi tahi ki Te Mātāwai ki te whakarite huarahi e whakatinanahia ai ngā wawata kei ū rātou hōtaka me te whai anō kia haumaru te noho a te katoa i te wā ki te mate urutā. Ko te tūmanako ia ka kori ake anō ngā kirimana a ngā Kaitono i te hauwhā tuatahi o te tau pūtea hou.

I whakahaeretia hoki e tō mātou Kāhui tētahi hui hei wāhanga mō te hōtaka rangahau a Te Mātāwai, Ngā Hua o te Mata Reo. Ko te whāinga ia ko te tāpae huarahi mō ū mātou Kaitono ki te kōrerorero ki a mātou mō ū rātou angitu, mō tā rātou i ako ai me ngā wero i ara ake. Haumitia ana e mātou tō mātou iwi kia rite ai rātou ki te whai i ngā panonitanga ririki i ia rā mō te āhua ki te mōhio mō te reo, ki te whakamahi i te reo, te tūhonohonotanga me te mahi i te mahi, e pakari haere ai rātou ki te whakatinana i te kōrero Kia Ūkaipō Anō.

I kōrerohia mai e ngā Kaitono ētahi o ngā panonitanga tōmua kua kite rātou e hua mai i te whakatinanahia ū rātou hōtaka me ū rātou mahi. Koia ēnei e whai ake nei:

- te whakamana i ngā mema o te whānau ki te whakahaere i te momo o te hōtaka e pai ana ki ū rātou ki ū rātou whare
- te whakapakari i te reo ū-iwi
- te tūhono me te tūhono anō i ngā whānau tētahi, arā, te tuku iho i te kōrero tawhito
- te whakamanawa i te hunga e tauhou ana ki te reo, e pakari haere ana ngā reo kōrero.

TE REO TUKUTUKU

KOPOUNGA NŌ TE POARI

Hēmi Dale (Te Hunga Noho Tāone)
Teina Boasa-Dean (Haporī)
Kylie Brown (Pāpāho)
Mereana Selby (Te Mātauranga)

MEMA PAE MOTUHAKE

Erana Brewerton (Te Haporī)
Tukiterangi Curtis (Te Mātauranga)
Hineani Melbourne (Pāpāho)
Bernie O'Donnell (Te Hunga Noho Tāone)

WHĀINGA WHAKARAUORA REO

He tuinga te Tūmatakahuki ka tuia i ngā mahi tukutuku, e tuia tahitia ai ngā kaho tārai me ngā kaho poupou. Whakamahia ai tēnei e te kōrero whakakitenga mō Te Reo Tukutuku hei kupu whakarite mō te reo me ūnā tikanga – he tuinga ka here, ka tūhono i ngā rāngai e whā ko rātou nei Te Reo Tukutuku, ka rere i ngā whakatipuranga e tūturu ai tōna pūmautanga.

Mā roto i āna kaupapa haumitanga tōmua e toru o te tūhonotanga, te auahatanga me te tūāpapa, e ngākau pūmau ana te Pae Motuhake o te Reo Tukutuku ki te tautoko huarahi auaha ki te whakarauora i te reo Māori. Ko ngā putanga o te mahere haumitanga e whāia ana ko te whakapiki ake i ngā āhuatanga e whai ake nei:

- ngā pū hapori me ngā takiwā rumaki reo
- te mahi ngātahi rere i te rāngai
- ngā huarahi whakarite mahere reo mā ngā whānau me ngā hapori
- te whai wāhi atu ki te whakarite mahere reo mā ngā whānau
- te whakamahia o te reo Māori i ngā kāinga o ngā tamariki
- te rauemi ka whānui te wātea me te hāngai ki ngā matea o te rāngai
- te ngākau pūmau o ngā reanga ki te tuku iho i te reo Māori ki ngā reanga.

TĀPUATANGA

Takamuri ana ētahi o ngā mahi i te COVID-19, ina koa, ngā kaupapa e whai wāhi atu ai ā-tinana, pērā i te wānanga. Heoi, i whāia tonuhia te nuinga atu o ngā kaupapa i roto i te wā i tohua, me te whanaketia o ētahi taupānga whakahiamo mō te kori tinana (Mauri oho) me ētahi momo Māori o ētahi kēmu e kaingākutia ana pērā i te Scrabble me te pangakupu.

TE MĀTĀWAI - TE PŪRONGO Ā-TAU

37

Te Matatū: Ngā Kaihautū o te Whakarauoratanga o te Reo Māori

KUPU WHAKATAKI

Kua oti kē tēnei te kōrero, engari he kawenga ā-ture ā Te Mātāwai ki te mahi mā ngā iwi me ngāi Māori ki te whakatairanga i te hauora me te noho ora o te reo Māori. E whakahau ana tēnei i a Te Mātāwai kia:

- a. Tū hei kaihautū mō te whakatairanga i te hauora me te noho ora o te reo Māori mā ngā iwi me ngā hapori Māori.
- e. Tuku kupu ārahi me te kawe i ngā mahi a te Karauna ki te rauhī, ki te whakatairanga me te whakarauora i te reo Māori.
- h. Whakamana i te haere kōtui i raro i te Tiriti mā roto i ngā whakapāpātanga ki ngā Minita o te Karauna, ngā umanga me ngā āpiha.

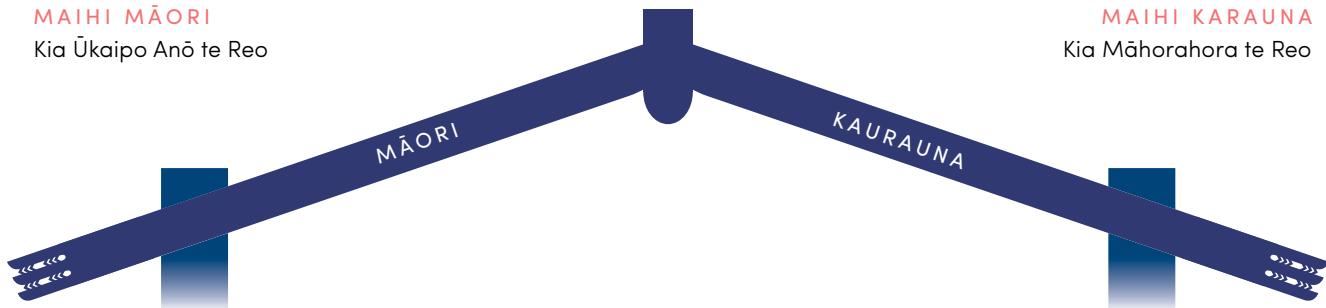
Ko ngā kaiarahi matua mō ēnei mahi ko te kāhui o Te Matatū. E whai mana ana rātou ki te whakahaere i ō mātou hononga ki ō mātou hoa rangatira o Te Whare o Te Reo Mauriora, ka mahi tahi atu nei mātou ki te whanake kaupapa here me ētahi atu kaupapa rere i te kāwanatanga.

TĀPUATANGA

TE HAERE KŌTUI I TE WHARE O TE REO MAURIORA

I tohua e te Ture mō Te Reo Māori 2016 kia haere kōtui, kia mahi ngātahi a ngāi Māori me te Karauna ki te whakarauora i te reo Māori. E whakaae ana te ture he motuhake, e whiri ana anō te wāhi ki te Karauna, ki ngā iwi me ngāi Māori ki taua whakarauoratanga.

E whakaae ana te ture ko ngā iwi me ngāi Māori ngā kaitiaki o te reo Māori, i whakatūria ai a Te Mātāwai kia tū hei kaihautū mā te Karauna. E āhei ana te Karauna i raro i te ture ki te whakawhānui atu i te whakarauoratanga ki te porihanga whānui o Aotearoa, me te mōhio anō he taonga te reo Māori e rauhītia ana i raro i te Wāhanga Tuarua o te Tiriti o Waitangi. E manako ana ka haere kōtui, ka āta mahi tēnā me tēnā ki te whakatairanga i te mātauranga me te whakamahia o te reo. I tēnei horopaki, e whakaatahia ana te haere kōtui a ngāi Māori me te Karauna i te ariā me ngā tohu o Te Whare o Te Reo Mauriora.

Mai i te: Maihi Karauna: the Crown's Strategy for Māori Language Revitalisation, 2019-2023

E tohua ana tā rāua haere kōtui e ngā maihi i tētahi taha, i tētahi taha o te whare e ūrite ai te hiranga o te wāhi ki a ngāi Māori me te Karauna ki te whakatutuki i tā rāua whakakitenga Kia Mauri Ora te Reo. E tohu ana te taranui o te whare i ngā iwi, i ngā hapū, ngā whānau me ngā hapori Māori, ko Te Mātāwai tōna māngai. He kawenga ūna ki te whakatakoto mahere reo me te kaupapa here i te taumata ki ngā iwi me ngā hapori (taumata kauriki). E tohu ana te taha katau i te Karauna, ko ūna kawenga ko te whakatakoto mahere reo me te kaupapa here i te taumata ki te kāwanatanga me te motu (taumata kaurahi).

TAUTAPANGA ME NGĀ KOPOUNGA Ā-TURE

Ko tētahi mahi matua ā-ture a Te Mātāwai kua kawea e ia i raro i te Ture mō Te Reo Māori 2016 ko tana tautapa mema ki ngā Poari o Te Taura Whiri i te Reo Māori me Te Māngai Pāho me te kopou mema ki te Poari o Whakaata Māori.

He kawenga tō Te Mātāwai ki te tautapa i tētahi:

- tokotoru o te tokorima ka kopoua ki te Poari o Te Taura Whiri i te Reo Māori
- tokotoru o te tokorima ka kopoua ki te Poari o Te Māngai Pāho.

Ko tā Te Mātāwai, ka kopoua kia whā ngā mema o te Poari ki a Whakaata Māori.

I ngā marama tekau mā rua ki te 30 o Pipiri 2020, i tāpaea e Te Mātāwai ki te Minita Whanaketanga Māori ētahi tautapanga hei kopou atu, hei kopou atu anō rānei ki ngā tūranga e rua i ngā Poari o Te Taura Whiri i te Reo Māori me Te Māngai Pāho. Ko te hua o ngā tautapanga nei ko te kopoua atu o Mr Bayden Barber ki te Poari o Te Taura Whiri i te Reo Māori me te kopounga o Ms Tamalene Painting ki te Poari o Te Māngai Pāho, me te kopounga atu anō o Dr Erler Prendegast hei Toihau mō te Poari o Te Māngai Pāho. He mea kopou atu hoki e Te Mātāwai a Dr Reuben Collier ki te Poari o Whakaata Māori, me te kopoua atu anō i a Ms Whetu Whala rāua ko Mr Peter-Lucas Jones mō tētahi pekanga tuarua ki te Poari o Whakaata Māori.

HAUTŪTANGA

Ko Reo Tautohe tā mātou tautohetohe reo Māori ahurei i whakahaere tahitia ki a Whakaata Māori, i hautūngia e Julian Wilcox, i whiwhi nei i tētahi tohu i a Qantas. He huarahi tēnei

e whakakitea ai ētahi o ngā hinengaro kakama katoa, ngā kōkō tataki o te hunga kōrero Māori puta noa i Aotearoa, i a rātou ka whakaputa whakaaro mō ngā take, ngā wero me ngā ara e whāia ana mō te oranga o te reo. I arahina ngā tīma e Rāhui Papa rāua ko Tāmati Waaka, e whakakanohi ana i te hunga kua puta ngā ihu i Te Panekiretanga, me te hunga kīhai i tae atu ki taua kaupapa rangatira. Rere ana te tautohe whakapoapoa nei ki ētahi karu mātaki neke atu i te 25,000 i te pāho mataorahia ki te whārangī Pukamata a Te Mātāwai, i ngā hongere pāhopori a Whakaata Māori me te Reo Tautohe i te Hongere o Te Reo.

I te Hakihea 2019, ka hono atu a Te Mātāwai ki ngā umanga o te Maihi Karauna o roto i Te Whare o te Reo Mauri Ora, ki ūmātou Pae Motuhake me te pōhiri anō i ngā Kaitono me ngā rangatahi puta noa i Aotearoa. Ko te whāinga ia ko te tūhonohono, ko te whakanui i te reo Māori, ko te kōrerorero i ngā kaupapa whakarauora i angitu, me te tautuhī huarahi e haere tonu ai te pukumahi ki te whakarauora i te reo Māori kua toru tau nei e rere ana, me te tāpiri anō ki tēnei. Ko te otinga atu o te hui tuatahi ā-motu nei ko tā mātou haere ki Ngā Tohu Reo Māori i te 6 o Hakihea, me te waingōhia anō o Te Mātāwai ki te tāpae i ngā tohu ki ngā toa mātāho o te wāhanga ki te Whānau, te Iwi me te Hapori. I ngākau whakahī anō mātou ki te whakamihī i a Dr Ruakere Hond, ko ia nei te toa o Kia Kaha te Reo Māori – Te Tohu Mana Hautūtanga – me te tohua o tō mātou Hoa-Toihau a Waihoroi Shortland rāua ko tana wahine, a Rahera, i whakawhiwhia ki te toanga tōrua mō te Tohu Tutukinga Oranga.

Te Mātātupu Te Rangahau i te Whakarauoratanga o te Reo Māori

Ko tā Te Mātātupu he tāpae kupu tohutohu, kupu ārahi me te pārongo e pono ana, i te wā tika, e hāngai ana, kia whakatau ai ā mātou apataki matua i runga i te mōhio.

MAHI RANGAHAU

Noho hira mai ana te rangahautanga me te aromatawaitanga ki ā mātou mahi i Te Mātāwai. I tēnei tau, e aro nui atu ana mātou ki te whakaotinga o ētahi hōtaka i kirimanahia mai te tau 2018, me te tuari haere i ngā pārongo me ngā taputapu hei tautoko i ā mātou apataki matua e koke ai rātou i tō rātou ara ki te reo. Āpiti atu ki te hōtaka mahi a te Maihi Māori, he hoa hautū a Te Mātāwai i te Rōpū Kaupapa Rangahau Tahi o Te Whare o Te Reo Mauri Ora.

MAIHI MĀORI – AKORANGA TAUMATA TIKETIKE

Ahakoa te rerekē o ngā hapori katoa tētahi ki tētahi me te rerekē anō o ngā matea o tēnā, o tēnā, whakamiramirahia ana e te rangahautanga ētahi o ngā āhuatanga tūturu hei whaiwhai ake. Kua pūrongo hia ēnei mā roto i ngā take matua e whā o te Maihi Māori.

TUAKIRI

KA PIKI AKE TE TUAKIRI O TE HAU KĀINGA ME TE KOTAHITANGA O TE HAPORI KI TE WHAKAMAHIA TE REO MĀORI I NGĀ HAPŪ, NGĀ IWİ ME NGĀ HAPORI.

Ko tā te whakamahi i te reo ā-iwi he whakaū i te tuakiri o te tangata, ka mutu, ehara i te mea me matatau rawa e pēnei ai. Kua poua atu te 'Reo ā-iwi ki ngā pakiwaitara, ngā pepeha, ngā whakataukī me ngā kīwaha. Ko ētahi o ūna tohu ko te kupu tauwhāiti, te oro, te whakatakotoranga o te kōrero, te kīrehu, te manawataki me te āhua o te whakahua' (*E Hoki E*). Ka tautoko ngā mahi haumi i te kohikohi, i te rokiroki me te tuari i ngā mātauranga hiranga nei. Mā roto i te rangahautanga, ka hangaia he taputapu hei tautoko i te hunga whakarite mahere o ngā iwī/hapū ki te komokomo i te reo ā-iwi ki ā rātou ake mahere reo. E hono ana te rongo i te whakaūnga o te tuakiri ki te kaha ake o te whai wāhi atu ki te reo Māori (*Manawa ū, Return on Investment*).

Waiwai ana te mahere reo me te hautūtanga mai i te hapori tonu (*He Rau Ora, Pūrongo Arotake*).

WHAKARAUORA REO

TE WHAKARITE MAHERE WHAKARAUORA REO: E WHAKAHAU ANA KIA TAKOTO HE MAHERE WHAKARAUORA REO KA MĀRAMA, KA ĀTA WHAKAHAERETIA E NGĀ HAPORI.

Hei tā ngā kitenga hukihuki o te Toiuru, te arotakenga arataki mō te tauira o te haumitanga Kāhui, i whakapuakina e te hunga whai wāhi o ngā taumata katoa o te rāngai whakarauora reo – whānau mai, hapū mai, iwi mai me ngā māngai o ngā hapori Māori – e kaha tautoko ana rātou i te hoohoatanga o te tauira i te mea e ahu mai ana tōna kaha i te 'noho mai o te whānau, te hapū, te iwi me te hapori ki te iho tonu o te whakarauoratanga o te reo'. Ka hangaia he huinga aratohu hei tautoko i ngā whānau me ngā hapori ki te whakatakoto mahere reo.

WHAKATIPURANGA

KA TAUTOKOHIA NGĀ WHĀNAU (KĀINGA)

WHAKATIPURANGA KI TE WHAKAHOKI AKE ME TE WHAKAPŪMAU I TE REO MĀORI HEI REO ŪKAIPŌ.

Ahakoa te arotahi a ngā haumitanga ki ngā whānau me ngā hapori, me haere tonu ngā mahi rangahau e mārama pū ai tēnei mea te reo tuku iho i ngā reanga, ina koa, he pēhea te āhua o tēnei āhuatanga pāpori i te tau 2020. I pūrongohia e Ngā Hua o te Mata Reo me te Pūrongo Arotake ētahi putanga tōmua mō te āhua ki ngā kaupapa e arotahi ana ki ngā whānau me ngā whakatipuranga.

TAKIWĀ RUMAKI

TE PARA HUARAHİ E WHAI WĀHI ATU AI NGĀ HAPORI ME NGĀ WHĀNAU KI TE RUMAKI KI TE REO MĀORI.

Ahakoa te haumi hapori a Te Mātāwai mō te toru tau noa, e whakaatu ana ngā putanga tōmua me ngā mahi a te hunga takitahi kei te parahia he huarahi kē atu e ngā kaupapa e whai wāhi atu ai ki te reo, me te aha, whakamanawatia ana te tangata, piki ana te matatau, pakari ana te reo ā-iwi, torotoro ana te whakarauoratia o te reo Māori. Whāia ana e ngā Kaitono te ara auaha ki te pou taiao rumaki mō ngā whānau kei taumata reo kē, kei taumata reo kē te hunga ako. He maha tonu i whai i te ara o Te Ataarangi ki te tautoko i te ū tonu ā tētahi takiwā rumaki ki te reo. E whakaata ana ngā arotakenga he mea nui te hautūtanga, te whai wāhi atu, te taituarā whakaohooho me te kōrero kei tōna anō horopaki hei tautoko i te angitu.

Kaupapa Rangahau Rautaki

Ko tā te Kaupapa Rangahau Rautaki he tohu i te pou herenga matua e whakaritea ai te hōtaka rangahau. I te tau 2019, nā runga i ngā akoranga me ngā wheako o ngā tau o mua, ka whakatau te Komiti Rangahau kia rāwekewekehia ngā kaupapa tōmua e rima o te rārangi take. Kei reira tonu ngā pātai ake i āhuatia ai te tūāpapa o te tūtohu, engari e tautoko ana te rāwekeweketia o ngā kaupapa tōmua i te kaha ake o te tirohanga whāroa i waenga i te hōtaka rangahau me ngā putanga whakarauora kei te Maihi Māori. Kei raro iho nei te whakarāpopotonga o ngā kaupapa tōmua e rima me ngā hōtaka kua otī te rangahau, te arotake, i tonoa nei i te tau 2019–2020. E noho mai ana ā-takiwā tōmua.

1. TE NOHO MĀRAMA ME TE AROTURUKI I NGĀ TUTUKINGA O KIA ŪKAIPŌ ANŌ TE REO MĀORI

TE NOHO MĀRAMA KI NGĀ PAINGA O TE HAUMI I TE REO MĀORI I TE TAUMATA KI TE HAPORI

E whai ana te hōtaka rangahau kia mārama ki te kanorautanga rere i ngā hapori Māori mā tētahi rangahautanga tuihono iti kua noho mai he tātaritanga ki roto. Ka inea e te taputapu rangahau nei ngā painga taha pāpori, taha ahurea mō ngā haumitanga mai i ngā wawaonga o te whakarauora i te reo Māori e arotahi ana ki ngā whānau me ngā hapori.

Ka tāpaea e te taputapu nei tētahi ara tātaritanga ruarangi, māmā ki te whakamārama i te rerekē ake o ngā āhua o te tuakiri ahurea Māori, te tūhonotanga, me te āhua o te whakaaturia o tēnei i tēnā me tēnā hapori Māori. E āhei ana ngā hapori ki te whakahaere i ā rātou ake rangahautanga e mārama ake ai rātou ki te hanganga o tō rātou hapori me te ine anō i ngā pāpātanga o ngā wawaonga whakarauora i te reo Māori. Mā te kīwhaiaro hapori ka hua mai e mōhio ai te hunga whakarite mahere o te iwi/hapori ko ēhea ngā ara papai hei whai e tahuri mai ai ngā mema o ō rātou hapori.

TE WHAKAKITE I TE WHEAKO RARAUNGA

Ko te whāinga o tēnei hōtaka ko te āta whakakite i tā mātou hōtaka mahi, ko te whakaatu whānui i ngā kōrero mō Te Mātāwai me te whakawātea pārongo ki te hunga whai wāhi ki a mātou. Ka turihia ngā mātauranga o te hōtaka nei ki te hunga whai wāhi mai ki a mātou hei whakamahi mā rātou ki te ārahi i ā rātou ake mahi whakarite mahere reo i te kāinga me te taumata ki te hapori.

2. TE WHAKAWHĀNUI AKE I TE TIROHANGA ME TE MŌHIO MŌ TE WHAKARAUORA REO

TE RAUTOKI Ā-TOI – TOIURU

He wāhanga a Toiuru o te arotakenga arataki o Te Rautoki ā-Toi. Whakamahia ai e Toiuru te tikanga ine i te kounga me te tikanga ine i te nui ki te arotake i te whakatinanatanga o te tauira haumi o te Kāhui i ngā tau e rua tuatahi e haere ana. Ko ngā raraunga, te tātaritanga me ngā otinga o te arotakenga ka whakatakotohia ki tētahi

pūrongo whakamutunga tukupū e uru atu anō ai te arotahinga o te motu me te arotahi anō ki ngā Kāhui e waru. Kei te haere tonu tēnei wāhanga o Te Rautoki ā-Toi.

MANAWA Ū KI TE REO – TE RANGAHAU I NGĀ TAKE E TAHURI AI KI TE REO HEI WHAKAHA I TE WHAKAMAHİ ME TE AKO I TE REO MĀORI

Tautuhia ana e te mahi rangahau nei ngā take whakaohooho, take tauārai i te hunga ako i te reo, whakamahi i te reo. Kawea ake ana ko te tikanga ine i te kounga me te tikanga ine i te nui, hua mai ana ko te pārongo tuawhiti i te pūrongo rangahau nei. Mā te mōhio ki ngā take matua ka whakaohooho, ka tauārai i te tangata i tōna ara ki te reo, ka pai ake tā tātou whakarite rautaki ka arotahi ki a rātou, me te hoahoa kaupapa, hoahoa rauemi ki te whakarauora i te reo Māori. Ki te taea e tātou te toitoi te tini tāngata kia ako, kia whakamahi i te reo Māori (me te auau o tēnei i ētahi atu takiwā reo), ka kaha ake te hau ora o te reo. Waihoki, ki te turakina, ki te whakamāmāhia ngā tauārai ki te whakamahi, ki te ako a te tangata i te reo Māori, ka mōhio ake, ka kaha ake, ka auau kē atu te whakamahia o te reo Māori e te tangata – kua rere māori noa.

TUKUA TE RANGAHAU KIA KŌRERO, TE HUI

Kei te whakahaeretia e Te Mātāwai me Ngā Pae o te Māramatanga tētahi hui rangahau ā te Whiringa-ā-nuku 2020 me te whakakotahi mai i ētahi kairangahau kua āta kōwhiria hei āwhina ki te tārai ake i ngā pātai rangahau me ngā take tōmua mō Te Mātāwai. Ka whakaritea anō e te hui te Rārangi Rangahau Rautaki 2022–2025 mō te Maihi Māori.

3. HAUMITANGA UARA

KO TĀ TE TAKE TŌMUA O TE HAUMITANGA UARA HE TAUTUHI I TE TIKANGA TĪKA ME ŌNA POU KA WHAKAAHEI I TE HAUMITANGA PĀKĀHA-NUI E EKE PAI AKE AI NGĀ PUTANGA ME NGĀ WHĀINGA MĀIA O TE MAIHI MĀORI.

TE RAUTOKI Ā-TOI – NGĀ WĀNANGA A TE HUA O TE MATA REO

Ko Ngā Hua o te Mata Reo ko ngā putanga o te wāhanga ki ngā wānanga o Te Rautoki ā-Toi. He aromatawaitanga tēnei i ngā putanga tōmua o ngā hōtaka e whāngaihia ana ki te pūtea e Te Mātāwai, te pekanga haumitanga o Te Mātāwai. I tēnei tau, e waru ngā wānanga tauwhāiti i whakahaeretia

e tēnā, e tēnā Kāhui, kotahi te hui ā-motu. Kua takoto mai ngā raraunga, ngā tātaritanga me ngā otinga o te aromatawaitanga i tētahi pūrongo whakamutunga tukupū, kei roto anō te arotahi ki te motu me te arotahi ki ngā Kāhui e waru.

Koia nei ngā kitenga i maea ake me ngā putanga tōmuai ngā pūrongo:

- a. Kei te oho haere te whai whakaarotanga, te kōingo me te hiahia mōhio mō te reo Māori me te whakamahia ūna i ētahi takiwā.
- e. Kei te whakaaroaro ngā Kāhui ki te ruruku i te wā e haere ai ngā kaupapa nei kia tae atu ai te tokomaha o ngā Kaitono me te hunga whai wāhi atu ki te tautoko i ngā kaupapa huhua e whakahaeretia ana e ngā Kāhui.
- h. Kei te whāia te whakakaha ake i te reo, te tuakiri ā-iwi me te whītiki pīki tūranga ma roto i te whaikōrero, te karanga, te waiata, te mōteatea, te haka me te whakapapa.
- i. Nā te pūtea a Te Mātāwai i taea ai e ngā Kaitono te whakawhānui ake me te whakaroa ake i ā rātou rauemi, ā rātou kaupapa mō te whakarauora i te reo Māori.
- k. Kei te waihanga whatunga te hunga whai wāhi atu ki te reo tētahi ki tētahi kia rea ai ngā hapori tautoko mō te whakamahia i te reo Māori.
- m. Kei te maea ake ngā toa o te reo Māori me te haere tonu o ngā mahi ki te whītiki i ngā kaihautū nei i roto i ngā whānau, ngā hapū me ngā iwi.
- n. Kei te piki tonu te whakamanawatia o te hunga tauhou ki te reo me ērā e whanake ana te reo.

PŪRONGO AROTAKE – TE AROTAKE

ANGITŪTANGA: HE AROTAKENGA KAUPAPA

WHAKARAUORA REO I TAUTOKONA E TE MĀTĀWAI
I aromatawaitia e Te Pūrongo Arotake tētahi tīpokonga o ngā kaupapa kia noho mārama ai ki ngā āhuatanga angitu matua mō te whakarauora i te reo Māori i ētahi momo wāhi. Tohua ana e te aromatawaitanga ngā akoranga mai i ngā kaupapa whakarauora reo kē hei tuari ki ngā kaiwhakarato me ngā hapori e pai ake ai te āhua o tā rātou hoahoa me tā rātou whakatinana kaupapa i ō rātou ake wāhi. Ko ētahi o ngā āhuatanga i kitea whānui i angitu ai ngā kaupapa, ko te hautūtanga whai tikanga me te taha whakahaere, ko te whai tikanga o te huawaere, me te hāngai, te pai o te hoahoatia o ngā mahi mā te hunga whai wāhi whānui tonu. I whai hoki ngā Kaitono ki te whakapai ake i tā rātou i mahi ai me te rāwekeweke tonu i ā rātou hōtaka kia pono ai te tutuki o ngā matea me ngā wawata o ngā whānau.

RANGAHAUTANGA KAITONO

He mea hanga tētahi taputapu rangahau kia mōhio ai a Te Mātāwai ki tā ngā Kaitono i wheako ai, me tā rātou tirohanga ki te hātepe haumitanga. Kua hoahoatia te mahi rangahau e hopukina ai te āhua whānui o ngā wheako a ngā Kaitono me te hopu uruparenga anō i te taumata ki te Pae Motuhake takitahi. E whai ana ki te tautoko i te akoako me te pakari haere mā te kohikohi uruparenga mō ētahi āhuatanga matua o te hātepe tono.

HE RAU ORA

Tautuhia ana e te arotakenga mātākōrero nei me te rārangī puna kōrero whai kupu tāpiri, te mahi papai mō te whakarauora reo i te taumata kauriki, hua mai ana ko tētahi kohinga aratohu mā ngā whānau me ngā hapori e whai whakaaro ana ki te whakarite mahere reo. Tautuhia ana e ngā mātākōrero ētahi momo huarahi kē ki te whakarauora i te reo Māori ki Aotearoa me ngā reo taketake o whenua kē. Ko ētahi o ngā tikanga me ngā huarahi ko te rumaki, te tautoko a te mātanga, te whakawhitī tikanga, te ū o te ngākau ki te akoako me te whakamahia i te reo, te āhei atu ki te rauemi, te whakatū me te whakāū takiwā reo me ngā hononga, me te whanake whatunga. Ka rerekē anō te hāngai o te paheko i ngā tikanga nei whānau atu, whānau mai, hapori atu, hapori mai.

4. TUAKIRI REO

Noho tōmuai ana ki te tuakiri reo te mārama ki te whakamahia i te reo, ki te reo ā-iwi, ki te momo reo me te tipu o te reo e whakaata ana i te kanorau o ngāi Māori. I tohua i konei te maha o ngā ara āhei atu me te whānui o te kōrerotia, o te whai whakaaro ki te reo Māori.

‘E HOKI ...’ HE KUPU TAUTUHI NĀ TE IWI MĀORI MŌ TE REO Ā-IWI ME TE KUPU MOTUHAKE Ā-IWI

Tautuhia ana e te mahi rangahau nei te reo ā-iwi ki tā te ao Māori titiro, kua ki te tirohanga a te kaiwete reo mātai pāpori, te ao mātauranga o te Uru rānei. Ka pai ake hoki te hopu a te tautuhinga a te Māori i te reo ā-iwi me te kupu motuhake ā-rohe i te tirohanga Māori, kāore hoki e hua mai te whakamāramatanga kihai i tika mō te reo hei tā te titiro a tauiwi. Whakaūngia ana e te mahi rangahau te tautuhinga a te ao Māori mō te reo ā-iwi me te kupu motuhake o te rohe, me ngā āhuatanga matua o te wāhi, te tangata, me ngā āhuatanga reo kei te mata o te reo.

TE REO O TE RANGATAHI – TE HŌPARA I TE RONGO ME TE WHAKAMAHIA A TE RANGATAHI I TE REO MĀORI

Hōparatia ana e te mahi rangahau nei te kaha o te rongo a te rangatahi i te reo Māori i ētahi takiwā tauwhāiti. He rangahautanga kaupapa Māori tēnei i whakamahia ai ko ngā tikanga o te pūrongo-whaiaro me te wā-tūturu e mātaihia ai te whakamahia me te rangona o te reo Māori. Ko tā ngā kitenga he whai kia arohia ko te hunga rangatahi tonu, te wāhi ki a rātou me tā rātou i mahi ai ki te whai wāhi atu ki tētahi taiao e rongo ai, e kite ai, e whakamahia ai rātou i te reo Māori. Puta ana he tohu ko te matatau o te rangatahi, ko tō rātou hiahia me ngā āhuatanga toitoi i a rātou ki te whakamahia i te reo Māori i ahu mai i tō rātou tipu ake i te taiao rumaki kaha i te kāinga, me te mārama pū a te rangatahi ki te wāhi ki a rātou ki te whakarauora i te reo Māori.

5. TE WHARE O TE REO MAURI ORA

Āpiti atu ki ngā mahi rangahau ka whai painga hāngai tonu ki te Maihi Māori, e haere tonu ana te mahi ngātahi a Te Mātātupu ki ngā whakahaere e arahina ana e Te Whare o te Reo Mauri Ora mō ētahi hōtaka. I hui te Rōpū Kaupapa Rangahau Tahi i ia marama ki te matapaki i ngā mahi rangahau me ūna raraunga me te whakamahia rōpū mahi tokoiti, ina tika kia pērā, hei ā haere i ētahi hōtaka tauwhāiti.

WĀWĀHINGA O TE TAUIRA KOPA 2019

E hautūngia ana te hōtaka KoPA e Te Māngai Pāho, e tautokohia ana e Te Mātāwai, e Te Taura Whiri i te Reo Māori me Te Puni Kōkiri. I whakatūria tēnei ki te hanga tauira whakarauiti i te tauira ZePA² i runga i ētahi tīpakonga rahi ake, ruarangi ake me tētahi rārangī pātai i whakahouinga kia pai ake te whakaata i te tirohangā a te hunga whakautu.

TĒTAHI KŌTUINGA RANGAHAU I WHAKAHAERETIA E NGĀ UMANGA O TE WHARE O TE REO MAURI ORA I WAENGA I TE 2015 ME TE 2020

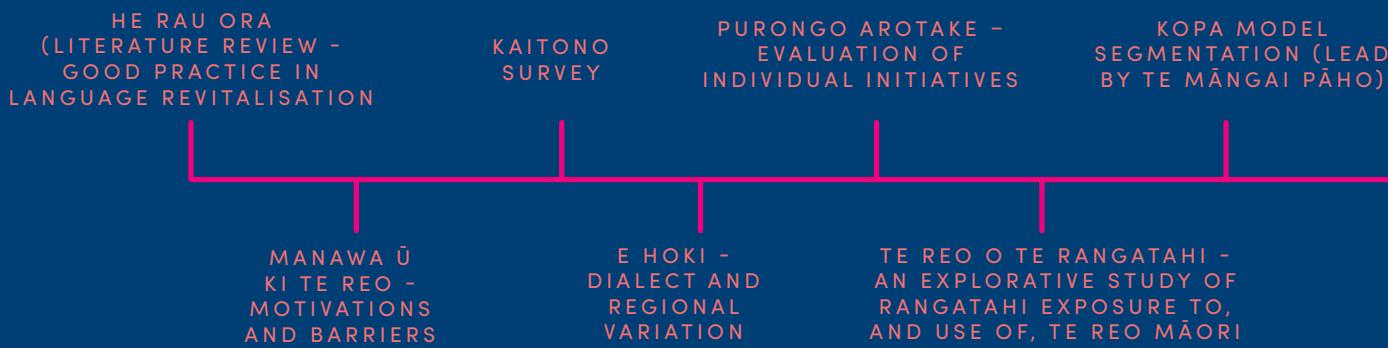
Tāpaea ana e te Pūrongo Kōtuinga ētahi kaupapa matua me ētahi kitenga mō ētahi pātai tauwhāiti e hāngai ana ki ngā wāhanga tōmua o te Kaupapa Rangahau Tahi – tētahi tuhinga mātāmua ka ruruku i ngā mahi rangahau a ngā

umanga kei roto i Te Whare o Te Reo Mauri Ora. Hōparatia ana e te pūrongo te pāpātanga/whai hua, te uara taha ohanga taha pāpori, ngā rā ki tua, ngā raraunga, ngā āhuatanga tuku i ngā reanga, te toitoi manawa me ngā whanonga, me te noho mātau pū. I tino hiahia mōhio a Te Mātāwai ki te tautuhi i ngā ariā panoni me te kimi ārahitanga mō ngā mahi haumi.

HE ARA POUTAMA MŌ TE REO MĀORI – HŌTAKA KAWAINGA

I te 2019–2020, ka whakahaeretia e Te Mātāwai tētahi hōtaka rangahau kawainga hei tautuhi i ngā tautauranga whakaaturanga matua, ngā huaranga noho tauira me ngā putanga noho tauira ka āta hāngai ki ngā putanga o te Maihi Māori me Te Whare o te Reo Mauri Ora. I whāngai

² Ko te 2 ZePA he tauira ka tautuhi i te pito mata e āta nuku ai te reo

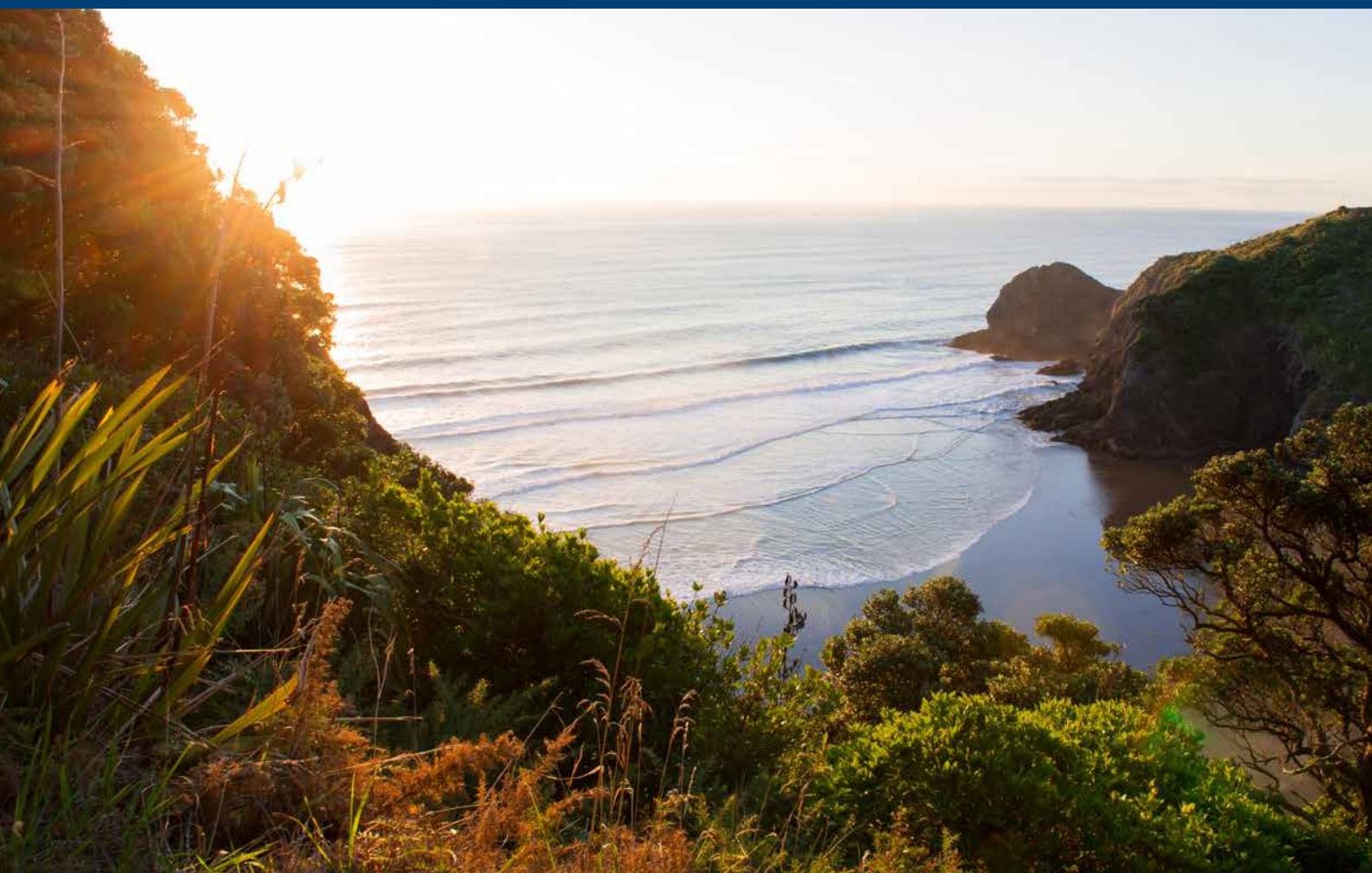
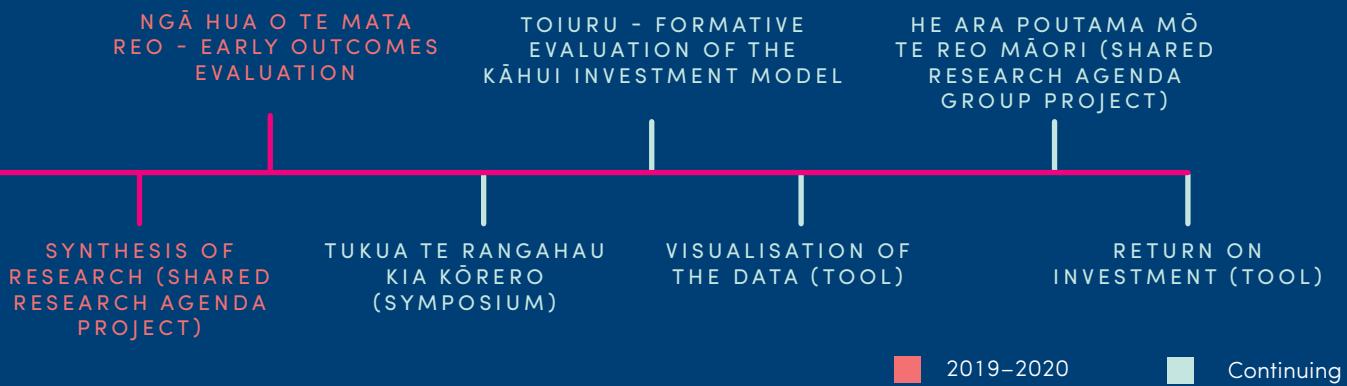

kōrero atu te hōtaka kawainga nei ki te hōtaka e kīa ana ko He Ara Poutama mō te reo Māori, tētahi hōtaka nunui e mahia ngātahitia ana mō te raraunga, e arahina ana e Te Taura Whiri i te Reo Māori. Ko te whāinga o He Ara Poutama mō te reo Māori ko te hoahoa i tētahi tauira huarahi mō te akoako me te whakamahi i te reo Māori kia mārama ake ai te hunga whakatau ki ngā pāpātanga o te kaupapa here me ngā whakatau whakarite rauemi o te rangi nei ki ngā putanga mō te reo Māori āpōpō atu.

HE AHA KA WHAI IHO MŌ TE MĀTĀTUPU?

Kei te whanake tonu a Te Mātātupu. Ko te mahi i te tau tuatahi ko te whakarite i ētahi pae aronui. I te tau tuuaru i kaha arotahitia ko te Kaupapa Rangahau Rautaki me te

tono hōtaka rangahau e tipu ai te tūāpapa mātauranga. I tēnei tau, ka noho tōmua mai te whakaoti i ngā hōtaka i fonoa me te tuari i ngā pārongo ki ā mātou apataki matua. Hei te tau e tū mai nei, ka arotahi a Te Mātātupu ki te whakatinana i ngā kitenga rangahau hei tautoko i te hunga panoni ki te whakatinana i ā rātou whakataunga mō te reo Māori.

Mātauranga Māori Kaitiakitanga

Te Hauora me ngā Pūkenga o te Whakahaere

I te 2019–2020, kitea ana tētahi āhuatanga tauhou i te rāhuitia o Aotearoa i te whakakotahi a te motu ki te ārai atu i te COVID-19. I pai tonu te noho a Te Mātāwai ki te neke ki te mahi ki te taiao tuihono i te mea he rorohiko kawe ā ō mātou kaimahi, ka mutu, katoa ā mātou taupānga pakihī matua kei te kapua. I mahi te katoa o ngā kaimahi mai i tawhiti atu i te 22 o Poutūterangi 2020 me te hui ki te Zoom i ia rā kia mau tonu ai te here tangata me ngā ratonga.

I whakaaroahia, i whakamanahia hoki e tō mātou Poari tētahi mahere e Rere Rōnaki ai te Pakihi i te 8 o Paengawhāwhā 2020. I te tāhuhu o te mahere ko ngā matea o ngā kaimahi, o ngā mema o te Poari me ngā Pae Motuhake, kei tūpono pā mai he aituā māori noa, he mate urutā, tētahi atu raruraru rānei ka pākaha ki ngā whakahaerenga o Te Mātāwai. Ko te wāhanga matua o taua mahere ko te haere tonu o te whakahaeretia o ngā kirimana kua takoto kē mai ki ngā kawenga toha pūtea a Te Mātāuru. I whakapono mātou ka kaha whakararuhia te hunga takitahi me ngā hapori whakatinana kaupapa whakarauora reo ki te kore mātou e āta whakahaere tonu i ngā kirimana.

I whakaae te Poari kia whakairia ngā rauna haumitanga e tū mai ana kia tae rawa ki te Noho Mataara Taumata 1 o te COVID-19, me te noho takatū a ngā kaimahi a Te Mātāwai ki te whakatere i ētahi rauna i te paunga o Pipiri. I te putanga haere o Aotearoa i te noho rāhui, ka haere tonu te tautoko a Te Mātāwai i ā mātou kaimahi e mahi mai ana i ō rātou kāinga i a rātou ko ō rātou whānau e whakatikatika ana ki te āhua māori hou. I te kore o Te Mātāwai e whai ratonga waiwai, ka waiho te katoa o ngā haerenga, ngā wānanga me ngā hui kia tārewa mai i te Noho Mataara Taumata 3.

I hui atu ngā Hoa-Toihau o Te Mātāwai ki te Minita Whanaketanga Māori mā te Zoom i te 18 o Poutūterangi; e rua ngā hui a te katoa o te Poari (Paengawhāwhā me te Pipiri) i te wā o te rāhui, ko te Zoom ki te whakarauika mai i te Poari tekau mā toru me ngā kaimahi. E tohua ana i te Ture mō Te Reo Māori 2016 ngā tikanga whakatau mō te hui mariko, koia nei te pūtakenga mai o tēnei mahi a te Poari.

Ngā Kaupapa Here a te Whakahaere

I whakaaroarotia, i whakamanahia e te Poari ngā kaupapa here e whai ake nei i roto i te tau.

MANA TUKU

I whakaaetia e te Poari te tuku mana ki ngā pou whakahaere e whakakanohi ana i ētahi mana tuku i taka mai ki raro i te mana o te Poari me te Tumu Whakarae i mua. I kuhuna atu anō e te Poari he tikanga e mātua whakaaetia ai ngā haerenga a ngā kaimahi me ngā mema o te Poari e tō runga ake i ia.

KAUPAPA HERE KAIMAHI

I arotakehia i roto i te tau te kohinga kaupapa here kaimahi (me te Whakaōrite Whiwhinga Mahi) e te Komiti Tātari Tūraru me te whakamanahia e te Poari i te Pipiri.

Uru atu ana ki ngā whakahounga o ngā kaupapa here te kōrero mārama mō te matangaro i te mahi mō te pōuritanga me te tangihanga me te kuhu atu anō i te rua rā i te tau e ngaro ai mō Te Reo Māori kia pai ai te tautoko a ngā kaimahi i te whakarauoratanga o te reo i ngā hapori.

Rohenga Pūtea

I te rohenga pūtea mō te tau 2019, \$14.817 miriona i tāpuia mō te Whakarauora Reo mō te Whānau, te Hapū, te Iwi me te Hapori. Ka whāiti mai tēnei tāpuinga pūtea ki te tautoko i ngā kaupapa hapori e whai ana ki te whakarauora, ki te whanake me te whakatairanga i te reo Māori mā roto i te Maihi Māori, me te whakaheretia o Te Mātāwai.

KUPU WHAKATAKI

E whai ana tēnei tāpuinga pūtea ki te whakatutuki i te whai painga o te whakatairangahia o te hauora me te noho ora o te reo Māori mā roto i te:

- tāpae ratonga me te whakahere i ngā haumitanga ka whai painga ki te whakatinanatanga o te rautaki Maihi Māori
- rangahau me te aroturuki i te reo Māori
- whakahere tonu i Te Mātāwai me te tautoko i te Poari o Te Mātāwai; me
- ētahi atu kawenga ā-ture e tika ana kia mahia e Te Mātāwai.

PŪRONGO WHAKATUTUKINGA KI NGĀ WHAKATAU TATA O NGĀ ROHENGA PŪTEA

KIA AROMATAWAITIA NGĀ MAHI I TUTUKI	2018–2019	2019–2020
WHĀINGA 1 WHAKAAETANGA ME TE WHAKATERENGA O TE RAUTAKI MAIHI MĀORI	I tutuki 2017	I tutuki 2017
I whakaterea te Maihi Māori tuatahi i te Mahuru 2017. I te iho o te Maihi Māori ko te arotahi ki tirohanga kē mō te whakamahi i te reo Māori i ngā kāinga me ngā hapori me te whakahumanu i te reo Māori hei reo ūkaipō.		
WHĀINGA 2 KIA TOHAINA NGĀ PŪTEA RANGAHAU I RUNGA ANŌ I NGĀ PAEARU TOHA PŪTEA I WHAKAAETIA	I tutuki	I tutuki

Kei te tohaina tonuhia ngā moni haumi rangahau i runga anō i ngā paearu toha i whakaetia, me te pānui tūmatanui anō i ngā tono whakapuaki hiahia me te aromatawai i ngā tono ki ngā Take Tōmua Rangahautanga Rautaki a Te Mātāwai.

TIKANGA TŪTOHU Ā-TURE

Ka whai tonu a Te Mātāwai i tētahi arotakenga tikanga tūtohu ki te Ture mō Te Reo Māori 2016 i ia ono marama me ētahi atu ture matua ka tono tikanga tūtohu i Te Mātāwai. I whakaaroarotia e te Komiti Tātari Tūraru te arotakenga tikanga tūtohu mō te 30 o Pipiri 2020 i te 17 o Hōngongoi 2020.

E whakahaua ana a Te Mātāwai i raro i te tekiona 24 o te Ture mō Te Reo Māori 2016 kia mātua noho mai tētahi Kirimana Hoko kua whakaetia i te tīmatanga o te tau pūtea hou, i mua atu rānei. I tāpaea te Kirimana Hoko 2020–2021 ki te Minita Whanaketanga Māori me te waitohua anō e te hunga e tika ana i te 30 o Pipiri 2020.

Pūrongo Tutukinga mahi ki te Kirimana Hoko 2019–2020

TUTUKINGA MAHI

Tāpuinga mō te Whakarauora Reo mō te Whānau, Hapū, Iwi me te Haporī

TŪĀMAHI KIRIMANA HOKO

TUTUKINGA 1: TE MĀTĀURU – HAUMITANGA WHAKARAUORA REO MĀORI

TUTUKINGA 2: TE MĀTĀTUPU – RANGAHAUTANGA REO MĀORI

TUTUKINGA 3: TE MATATŪ – AROTURUKI I TE WHAKARAUORATANGA O TE REO MĀORI

TAUĀKĪ MONI WHIWINGA ME NGĀ WHAKAPAUNGA	KIRIMANA HOKO UTU TUTUKINGA	TŪTURU	TIHOINGA O TE PŪTEA
Tutukinga 1 – Te Mātāuru: Haumitanga whakarauora reo Māori			
Whiwhinga Karauna	\$9,317,000.00	\$ 9,317,000.00	-
Whakapaunga	\$9,317,000.00	\$10,648,947.00	\$1,331,947.00
Tarepa	-	(\$1,331,947.00)	\$1,331,947.00
Tutukinga 2 – Te Mātātupu: Rangahautanga reo Māori			
Whiwhinga Karauna	\$1,000,000.00	\$1,000,000.00	-
Whakapaunga	\$1,000,000.00	\$ 928,220.00	(\$71,780.00)
Hemihemi	-	\$ 71,780	(\$71,780.00)
Tutukinga 3 – Te Matatū: Aroturuki i te whakarauoratanga o te reo Māori			
Whiwhinga Karauna	\$4,500,000.00	\$4,499,997.00	(\$3.00)
Whiwhinga Huamoni		\$332,904.00	\$332,904.00
Ētahi atu Whiwhinga		\$104,783.00	\$104,783.00
Tapeke Whiwhinga	\$4,500,000.00	\$4,937,684.00	\$437,684.00
Whakapaunga	\$4,500,000.00	\$3,947,098.00	(\$552,902.00)
Hemihemi	-	\$990,586.00	\$990,586.00
Rāpopotanga			
Whiwhinga Karauna	\$14,817,000.00	\$14,816,997.00	(\$3.00)
Whiwhinga Huamoni		\$332,904.00	\$332,904.00
Ētahi atu Whiwhinga		\$104,783.00	\$104,783.00
Tapeke Whiwhinga	\$14,817,000.00	\$15,254,684.00	\$437,684.00
Whakapaunga	\$14,817,000.00	\$15,524,265.00	\$707,265.00
Tarepa	-	(\$269,581.00)	(\$269,581.00)

TUTUKINGA TUATAHI

Te Mātāuru: Ngā Haumitanga Whakarauora i te Reo Māori

WHIWHINGA KARAUNA	\$9,317,000.00
WHIWHINGA HUAMONI	-
ĒTAHI ATU WHIWHINGA	-
TAPEKE WHIWHINGA	\$9,317,000.00
TAPEKE WHAKAPAUNGA	\$10,164,823.00
AROMĀTATITANGA	\$484,124.00
TAREPA	(\$1,331,947.00)

TUTUKINGA 1.1

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Te tautoko i te whai wāhi atu a ngā whānau me ngā hapori ki te whakarauoratanga o te reo Māori

Ka āta mahi a Te Mātāwai ki te:

- whakahaere i ētahi rauna haumitanga e waru neke atu i ngā marama tekau mā toru ki te 30 o Pipiri 2020
- tāpui i tētahi 90% o ngā moni haumi a Te Mātāru ki ngā kaupapa ka: kukume mai i ngā whānau me ngā hapori ki te whakarauora i te reo Māori; ka mutu, ka; whakaata i ngā wawata me ngā take tōmua mō te whakarauora i te reo Māori.

Pūrongo Tūnga (I tutuki)

I whakawhiwhia a Te Mātāwai ki te \$9,317,000 hei haumi i ngā kaupapa a ngā hapori e whai ana ki te whakarauora, ki te whanake me te whakatairanga i te reo Māori mā roto i te rautaki Maihi Māori. E ngākau pono ana mātou ki tā mātou tauira haumitanga e para huarahi ana mō te mahere haumitanga ka āia e te Kāhui kua whanaketia kia hāngai ki ngā whāinga whānui me ngā whāinga whāiti o te Maihi Māori me te whakaata anō i ngā matea, ngā take tōmua me ngā wawata mō te reo Māori a ngā hapori me ngā whānau. Nā konei te Poari i whakapono ai he wāhi nui tonu kei āna whakatau haumitanga o roto i te tau ki ngā putanga whakarauora i te reo Māori, me tō rātou rikarika anō ki te whakaatu i ngā nekehanga kua hua mai i te taumata ki ngā hapori.

Tae rawa ki te 30 o Pipiri 2020, kua whakahaeretia e ngā Kāhui katoa ā rātou ake rauna haumitanga, me te toha a te Poari i tētahi \$10,061,416 ki te haumi i ngā kaupapa whakarauora i te reo Māori i ngā hapori. Ahakoa ngā wero i ara ake i te COVID-19, i taea tonuhia e Te Mātāwai te ū tonu me te whakapau i te rohenga pūtea o te 2019–2020, ahakoa te kimi whakarerekētanga a ētahi o ngā Kaitono ki ā rātou kirimana e panonitia ai ngā rā pūrongo. Tae rawa ki te 30 o Pipiri 2020, i whakaaetia e te Poari ngā haumitanga e whai ake nei (a ngā Kāhui) i te 2019–2020:

Te Tai Tokerau	\$727,272
Tainui	\$1,254,784
Te Arawa	\$1,093,300
Mātaatua	\$965,000
Te Tai Rāwhiti	\$1,014,000
Te Tai Hau-ā-uru	\$879,400
Te Reo Tukutuku	\$2,584,690
Te Waipounamu	\$1,542,970

TAPEKE I WHAKARITEA \$10,061,416 (108%*)

*\$11,620,427 te tapeke o te pūtea i wātea mō ngā haumitanga i te 2019–2020. Ko tētahi \$2,303,427 i kawea mai i ngā tau o mua atu. Ko te pūtea tūturu i whakapaua e Te Mātāwai i te 2019–2020 (i runga anō i te pūrongo Whakapaunga Tutukinga) ko te \$10,164,823.

TUTUKINGA

Te mahi ngātahi me te mahi mā ngā hapori me ngā whānau ki te whakatutuki i ō rātou wawata mō te reo Māori

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Ka mahi a Te Mātāwai mā roto i ūna Pae Motuhake, kia tae atu ki ētahi huihuinga e rua a tēnā me tēnā Kāhui ka tautoko i te whai wāhi atu a ngā whānau me ngā hapori ki te whakarauora i te reo Māori.

Pūrongo Tūnga (I tutuki)

I whakawhirinaki atu a Te Mātāwai ki Te Whare Wānanga o Awanuiārangi ki te tautoko i te huawaeretia o tētahi raupapa hui e arotahi ana ki nga putanga i roto o tēnā me tēnā Kāhui. Ko Ngā Hua o Te Mata Reo te kaupapa, ka mutu, ko tā ngā hui nei he para hurahi e whakakitea ai, e arotakea ai ngā mahi i tutuki i ngā Kaitono me te hōtaka haumitanga whānui a Te Mātāwai mohoa nei. I manackitia ngā hui nei e ngā Pae Motuhake i ngā rā ka whai ake nei:

- Te Reo Tukutuku, ki Tāmakimakaurau i te 27 o Mahuru 2019
- Te Tai Rāwhiti, ki Turanga i te 28 o Mahuru 2019 me Heretaunga i te 29 o Mahuru 2019
- Te Arawa, ki Rotorua i te 19 o Whiringa-ā-nuku 2019
- Te Tai Hau-ā-uru, ki Te Awahou i te 1 o Whiringa-ā-rangi 2019
- Mātaatua, ki Whakatāne i te 16 o Whiringa-ā-rangi 2019
- Te Tai Tokerau, ki Kerikeri i te 8 o Huitanguru 2020
- Te Pae Motuhake o Te Tai Tonga (Te Waipounamu) i te 18 o Huitanguru 2020 ki Ōtautahi
- Mā te Pae Motuhake o Tainui te hui whakamutunga a Ngā Hua o Te Mata Reo ā te 1 o Poutūterangi 2020 ki Kirikiriroa.

I tae atu anō ētahi kaimahi o Te Mātāwai ki ngā hui nui mō te reo Māori puta noa i Aotearoa ki te torotoro ki ngā hunga whai wāhi mō te wāhi ki Te Mātāwai e tautokona ai ūrātou wawata mō te reo. Ko ētahi o ēnei hui i tū ki:

- Ngāti Kahungunu, ki Ahuriri i te 29–30 o Hereturikōkā 2019
- Ngāti Porou – Te hui a Kei te Aha i tū ki Tokomaru Bay i te 19–20 o Mahuru 2019
- Te Tai Tokerau – Nuku Tawhiti te Reo i tū ki Kerikeri i te 7–8 o Huitanguru 2020.

I tae atu anō tō mātou tīma ki ngā hui pārongo a ngā Kāhui e whai ake nei i te 2019 me te tīmatanga o 2020:

- Haerenga ki Te Tai Rāwhiti – hui torotoro Hōngongoi 2019 (ki Ruatoria, ki Ūawa, ki Wairoa, ki Ahuriri, ki Tāmaki-nui-a-Rua)
- Haerenga ki Wharekauri (Te Waipounamu) – hui torotoro 9–11 o Hereturikōkā 2019
- Haerenga Te Reo Tukutuku – hui torotoro 3–7 Mahuru 2019 (Ōtautahi, Whakatū, Tāmakimakaurau, Kirikiriroa)
- Te Arawa – Tauwhāinga Hahau Pōro ā-Tau 10 o Kohitātea 2020
- Te Tai Tokerau Te Taumata Kura Reo Whangarei 13–14 o Kohitātea 2020.

TUTUKINGA 1.3

Te whakahaere i te tahua a Te Mātāuru i runga anō i ngā mahere haumitanga Kāhui kua whakaaetia me ngā tikanga whakahaere kirimana kua whakaaetia

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Ka mahi a Te Mātāwai kia mātua whakaatatia e ngā kirimana katoa ngā aratohu whakahaere me ngā tikanga whakahaere dhunoni e hāngai ana.

Pūrongo Tūnga (I tutuki)

Ka tāpaea e ū mātou Pae Motuhake ā ūtou tūtohunga ki te Poari mō ngā tono ka hāngai ki ngā mahere haumitanga a tēnā, a tēnā Kāhui. Waihoki, ka whakaaetia ēnei e te Poari i mua i te kirimanatia o ngā Kaitono angitu.

Kei muri i a tātou te rua tau e haumitia ana ngā kaupapa, kua whakatau mātou e hāngai ana te titiro anō ki te ara kua takahia ki te whakahaere i ngā pūtea a Te Mātāuru e pono ai te whakatutuki tonu a te tauira whakahaere (Te Āngā Kāhui) i ngā matea o ngā Kaitono me ērā o te whakahaere. Ka arotakea Te Āngā Kāhui (me ī mātou Tikanga Taumata Tiketike) me ngā panonitanga ka puta ki ngā tikanga mātairua, ngā tikanga aromatawai, ki ngā whakaaro whakamāmā i ngā whakariterite kirimana mō ngā kaupapa māmā te utu, me te whakatū anga hononga, anga aroturuki mō ngā kaikirimana, ngā Kaitono nui te utu o ūtou kaupapa e toro whāroa ana ki ngā hapori Māori.

Ko te tūmanako ia ka pakari ake te whakamoamoatanga a Te Mātāwai ki te:

- a. Tāpae pārongo auau ki te Poari me ngā Pae Motuhake i te wā tika ki te āwhina, ki te whakamōhio, te manaaki, me te whakarite haumitanga noho tōmuia
- e. Whakatinana i āna mahi pūronganō me āna tikanga tūtohu i runga anō i te noho hinonga whai pūtea i te kāwanatanga
- h. Whakanoho tika mai i a ia ki te tautoko i ngā kaupapa a ngā iwi me te Karauna ki te whakarauora i te reo Māori.

TUTUKINGA TUARUA

Te Mātātupu: Te Rangahautanga Reo Māori

WHIWHINGA KARAUNA	\$1,000,000.00
WHIWHINGA HUAMONI	-
ĒTAHI ATU WHIWHINGA	-
TAPEKE WHIWHINGA	\$1,000,000.00
TAPEKE WHAKAPAUNGA	\$928,220.00
HEMIHEMI	\$71,780.00

TUTUKINGA 2.1

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Te tāpae atu ki ngā whāinga whāiti o te Maihi Māori mā te haumi mahi rangahau ka whakapiki ake i tō tātou:

- māramatanga ki te ārohinga, ki ngā āhuatanga o te reo Māori me te hāngai o ēnei ki te tuakiri
- mātau ki te hauora o te reo Māori me ngā panonitanga i roto i te wā
- tūāpapa taunakitanga o te tikanga pai ki te whakarauora i te reo.

Ka mahi a Te Mātāwai ki te:

- tāpui i tētahi 90 ūrau neke atu o te pūtea a Te Mātātupu mō ngā hōtaka e tautuhia ana i te Rōpū Kaupapa Rangahau Tahi a Te Mātāwai me te whakawhānuitia o te Rōpū Kaupapa Rangahau Tahi i raro i Te Whare o Te Reo Mauri Ora
- whai kia tūturu te arotakea o ngā tono rangahautanga katoa e tētahi pae mātanga motuhake o te ao rangahau, ka mutu, kia arotakea aropātia tētahi tīpakonga hōtaka rangahau kua oti, kua āta tautuhia, kua kōwhiria e ai ki ngā paerewa kounga rangahau kua whakaetia.
- tuari i ngā kitenga o ētahi hōtaka rangahau e rima (5) neke atu kua oti (2019–2020) i tautokona ā-pūtea e te hōtaka Pūtea Rangahau FY19
- whakaputa i ētahi ataata poto tekau (10) rere i ētahi paepāho e arahina ana e ā mātau mahi rangahau.

Pūrongo Tūnga (I tutuki)

I tāpuia e Te Mātāwai te 100 ūrau o āna pūtea mō te 2019–2020 me te whakapau i tētahi 93 ūrau o te tāpuinga tutukinga o te Kirimana Hoko. Ko ā mātau haumitanga rangahau mohoa nei kua whakaū, kua whakapiki ake i tō mātau noho mārama, noho mātau, e taunakitia nei e ngā kōrero ka whai ake nei:

- *He Rau Ora: Literature Review of Good Practice* - e whakaū ana i te wāhi waiwai ki te whakapiki ake i te noho mōhio pū, i te hautūtanga ā-haporī (e whakatauirahia ana e ā mātau Pae Motuhake) me te whakarite mahere reo e pono ai te mārama ki te kanorau rere i ngā hapori me te whai whakaaro ki tēnei ina kawea ake ētahi kaupapa tauwhāiti.
- *E Hoki e* - kua whakapiki i ā mātau mātauranga, mōhiotanga o te wāhi nui whakaharahara ki te tuakiri me te kupu kē/mita o te rohe me te reo ā-iwi e whakapuakina ai e ngāi Māori ko hea te wāhi ki a rātou i te reo Māori, hāunga tō rātou taumata matatau. E whakaū ana kīhai i whāiti mai te mita me te kupu kē o te rohe ki te kupu me te whakahua. Ka whai wāhi atu anō te pakiwaitara, te pepeha, te whakataukī, te kīwaha, te takotoranga o te kōrero, te kīrehu, te manawataki me te āhua o te whakahua. He mea hanga tētahi taputapu motuhake mō te hunga whakarite mahere reo o te hapori e whakaaroarotia ai te āhua o te whakauru atu i te reo ā-iwi ki a rātou mahere reo mā te whānau/hapū/iwi/haporī. I titiro te mahi rangahau mō te mita ki ngā uiuinga hōhonu ki ētahi i whakatipuria ki te reo Māori i whakaputa whakaaro nei i a rātou uiuinga mō ngā panonitanga ki te reo kua kite rātou i te wā ki a rātou.
- *Manawa ū ki te reo-* e whakaū ana he toitoi manawa kaha te piki ake o te rongo i te tuakiri ki te whakapiki ake i te whai wāhi atu ki te ako i te reo Māori. Ko tā te hōtaka rangahau ine i te nui me te rahi nei he whakamiramira i te tini wero kei mua i te aroaro o te hunga ako me te hunga kōrero o ngā taumata matatau katoa. Ko tētahi take nui kei te haere tonu ko te whētuki reo me te kaha rongo i te noho rōrā ka rangona nei e te hunga ako. Heoi, he kōrero pai tonu, i kite te rangahautanga ka kaha ake te tahuri a te hunga ako ki te kōrero Māori me he reo kōrero kotahi noa neke atu rānei kei tō rātou kāinga.

Iako anō mātau ko te matatau o te rangatahi me te hiahia, te toitoi manawa kaha te piki ake o te rongo i te tuakiri ki te whakapiki ake i te whai wāhi atu ki te ako i te reo Māori. Ko tā te hōtaka rangahau ine i te nui me te rahi nei he whakamiramira i te tini wero kei mua i te aroaro o te hunga ako me te hunga kōrero o ngā taumata matatau katoa. Ko tētahi take nui kei te haere tonu ko te whētuki reo me te kaha rongo i te noho rōrā ka rangona nei e te hunga ako. Heoi, he kōrero pai tonu, i kite te rangahautanga ka kaha ake te tahuri a te hunga ako ki te kōrero Māori me he reo kōrero kotahi noa neke atu rānei kei tō rātou kāinga.

Kāore e kore ka rere te kanorautanga ki roto, ki te whānuitanga atu anō o ūrātou hapori. Ka whakamahia e Te Mātāwai ngā pārongo rangahau o Te Kupenga kia mārama ai mēnā he huanga anō i reira hei whakamahi mā ngā kaiwhakarite mahere reo me ngā kaihautū o ngā hapori e mārama ake ai rātou ki a rātou ake rōpū hapori e pai ake ai a rātou haumitanga.

I hīkoi whakamua anō ētahi hōtaka matua e rua o te tau 2017 mai i te ripanga ki tētahi takiwā tuihono ataata, e taea ai e ngā hoa haere te torotoro ngā pārongo a Te Mātāwai. Nā te COVID-19 kua kore e oti te hōtaka nei hei te Mahuru 2020 rawa.

I haere whakamua ā mātou hōtaka rangahau katoa i runga anō i tā mātou kaupapa here tono mahi me te arotakea o ngā tono e te kaiarotake tarāwaho. I tīkina atu ētahi mātanga motuhake tokorua ki te arotake i tētahi tīpakonga i kōwhiria o ngā pūrongo rangahau kua oti.

TUTUKINGA 2.2

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Te haumi mahi rangahau
me te arotakenga ka ārahi i
te whakatinanatanga me te
whakatutukitanga o ngā pūtea reo
haporī i raro i te Maihi Māori

Ka mahi a Te Mātāwai ki te whakaoti i ētahi hōtaka e whā (4) neke atu, kua tautuhia i tana hōtaka aroturuki, arotakenga ki te ārahi i ngā pūtea reo hapori i raro i te Maihi Māori.

Pūrongo Tūnga (I whakaae ki tā te Minita kia whakairia te tūāmahi ki te 2020–2021)

Ko ētahi o ngā hōtaka i oti i raro i tēnei tūāmahi ko te:

- Rangahautanga Kaitono ā-Tau – ko tā tēnei pūrongo e arotahi tarāwhare ana he whakamiramira i ngā huarahi mō Te Mātāwai e koke ai te whakapai ake i tāna hātepe tono mō ngā pūtea haumi a Te Mātāuru me te tāpae taputapu, pārongo hei tautoko i ēnei.
- Te Aromātai i ngā Kaupapa Tangata Takitahi – i arotahi ēnei mahi ki te tautuhī i ngā putanga tōmua me ngā pāpātanga o tētahi tīpakonga kaupapa i haumitia i raro i Te Mātāuru. I tautuhia e te hōtaka ngā momo putanga i tutuki i ngā kaiwhakarato, me te miramira anō i ngā akoranga hei tautoko i te haumi i ngā kaupapa.

Ahakoa ngā wero me ngā here i mua i ā mātou kaiwhakarato mahi rangahau i roto i tēnei wā, e harikoa tonu ana a Te Mātāwai ki ngā kokenga e whakamāramahia ana i raro nei, i ngā mahi hira e rua nei i ngā marama tekau mā rua ka hori.

- Te Rautoki ā-Toi – Ngā hua o te Mata Reo – tāpaea ana e te raupapa wānanga i tū ki ngā Kāhui tētahi huarahi e whakakotahi mai ai ngā Pae Motuhake, ngā Kaitono me ngā mema Kāhui ki te kōrerorero i ngā kaupapa i whai hua ki a rātou, he aha ngā wero me ngā putanga tōmua kua tautuhia. Rere ana ko te piki ake o te whai whakaaro ki te ako i te reo Māori me te piki anō o ngā taumata whakamanawa ki te kōrero i te reo, rere atu ki te hanga putunga reo ā-iwi me te waihanga takiwā rumaki hou.
- Te Rautoki ā-Toi – Toiuru – i titiro tēnei arotakenga arataki ki te whakatinanatanga o te tauira haumi a ngā Kāhui i ngā tau e rua e whakahaeitia ana. E whakaatu ana ngā whakakitenga hukihuki oropapa ana te tautokohia o te tauira i tana whakaū i te whakaaro o te mana motuhake mā roto i te whakamahi i te Kāhui me te Pae Motuhake. E tohu ana ētahi atu kitenga i ngā wāhi hei whakapai ake ki te tautoko i te whakatinanatanga o te tauira e tutuki ai ūna pito mata katoa.

Pērā i te kōrero kei te tauākī whākitanga, nā te COVID-19, e whai ana kia oti te hōtaka o Te Rautoki ā-Toi hei te paunga o te 2020.

TUTUKINGA 2.3

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Te mahi ngātahi ki te rāngai reo Māori ki te whakatinana i te Kaupapa Rangahau Tahi mā Te Whare o Te Reo Mauri Ora

Ka mahi a Te Mātāwai ki te ārahi tahi i te Rōpū Kaupapa Rangahau Tahi ki Te Taura Whiri i te Reo Māori, tae atu ki te whanake me te whakatinana i ētahi hōtaka rangahau tahi e rua (2).

Pūrongo Tūnga (I tutuki)

Ko te Rōpū Kaupapa Rangahau Tahi o Te Whare o Te Reo Mauri Ora he rōpū āta mahi ngātahi ka hui i ia marama ki te tuari pārongo me te koke i te mahere mahi a te Rōpū Rangahau Tahi. Puta noa i tēnei takiwā pūrongo, kua manaakitia e ētahi mema o te rōpū ētahi tāpaenga rangahau motuhake ki te whakapiki ake i te noho mārama me te whakatinana i ngā akoranga rere i Te Whare o te Reo Mauriora. Kua tohaina e Te Mātāwai te katoa o āna mahi rangahau ki ngā mema o te rōpū nei, me te tāpāe kōrero anō ki te rōpū iti ina hāngai, tae atu ki te tuku atu i ngā pūrongo katoa ki te takiwā tuihono o Trelo.

Ngā hōtaka pānga tahi kua oti mohoa nei ko:

- tētahi arotakenga mātākōrero mai i te tirohangā kauriki me te tirohangā taumata kaurahi mō te whakarauora reo. I arotakea ngā tirohangā e rua nei e Dr Richard Benton kia tīaroaro ai ngā whakaaro me te pāhekoheketanga rere i ngā hanga motuhake e rua.
- te hōtaka o te KoPA – e arahina ana e Te Māngai Pāho, e tautokohia ana e Te Mātāwai, e Te Puni Kōkiri me Whakaata Māori
- te whai wāhi atu ki ngā hui rangatahi me te hui nui whakamutunga a UNESCO mō te hunga rangatahi. I āta mahi a Te Mātāwai ki te hanga me te ārahi i te hui whāiti e arotahi ana ki āpōpō atu, ki te katoa o ngā wānanga e iwa a te hunga rangatahi, atu i ētahi wānanga e rua.
- Kōtuinga Rangahau – i arahina, i haumitia tēnei hōtaka i tohua nei e Te Papa Kōrero e Te Mātāwai. Ka tāpaea te pūrongo rangahau whakamutunga ki Te Papa Kōrero i tāna hui tuatahi i te tau pūtea 2020–2021.
- te whanaketanga o te ariā mō te hōtaka raraunga hira a He Ara Poutama mō te Reo Māori. I tāpae pūtea a Te Mātāwai ki te hōtaka nei me tana āta whai wāhi atu anō ki tētahi rōpū mahi iti ki Te Taura Whiri i te Reo Māori, ki Te Tāhuhu o te Mātauranga me Te Māngai Pāho. Kei runga tahi a Te Mātāwai i te Rōpū Urungi me te Rōpū Mahi mō tēnei kaupapa.

TUTUKINGA 2.4

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Te mahi ngātahi ki te rāngai reo Māori me ngā umanga a te Maihi Karauna ki te ine i ngā mahi i tutuki ki te whakarauora i te reo Māori

Ka mahi a Te Mātāwai ki te hautū tahi i te whakatinanatanga o te anga Aroturuki me te Aromātai a Te Whare o te Reo Mauriora me Te Taura Whiri i te Reo Māori, tae atu ki tētahi mahere mahi.

Pūrongo Tūnga (I whakaae ki tā te Minita kia hikina te tūāoma ki te 2020–2021)

TUTUKINGA TUATORU

Te Matatū: Hautūtanga Rautaki ki te Reo Māori

WHIWHINGA KARAUNA	\$4,499,997.00
WHIWHINGA HUAMONI	\$332,904.00
ĒTAHI ATU WHIWHINGA	\$104,783.00
TAPEKE WHIWHINGA	\$4,937,684.00
TAPEKE WHAKAPAUNGA	\$3,947,098.00
HEMIHEMI	\$990,586.00

TUTUKINGA 3.1

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Te pūrongo i ngā mahi i tutuki i runga i te Kirimana Hoko ki Te Minita Whanaketanga Māori

Ka mahi a Te Mātāwai ki te whakatakoto i ētahi pūrongo putuputu mō te kokenga ki ētahi tutukinga kua takoto mai ki tēnei Kirimana Hoko.

Kia tāpaea te pūrongo i mua i te:

31 o Hereturikōkā 2019 mō ngā mahi i tutuki atu i te 1 o Kohitātea-30 o Pipiri 2019

28 o Huitanguru 2020 mō tētahi tauākī tūnga ahumoni me ngā mahi i tutuki kāore he pānga ahumoni atu i te 1 o Hōngongoi-31 o Hakihea 2019.

Pūrongo Tūnga (I tutuki)

- I tāpaea tā mātou pūrongo mō ngā mahi i tutuki i raro i te Kirimana Hoko atu i te 1 o Kohitātea ki te 30 o Pipiri 2019 ki te Minita Whanaketanga Māori i te 29 o Hōngongoi 2020.
- I tāpaea tā mātou pūrongo mō ngā mahi i tutuki i raro i te Kirimana Hoko atu i te 1 o Hōngongoi ki te 31 o Hakihea 2019 ki te Minita Whanaketanga Māori i te 28 o Huitanguru 2020.

TUTUKINGA 3.2

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Te whakatutuki i ngā mahi a Te Mātāwai i raro i te Ture mō Te Reo Māori 2016, tae atu ki te whakarato hautūtanga, tirohanga whānui ki Whakaata Māori, e whakahaua ana e te Ture o Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori 2003

Ka mahi a Te Mātāwai ki te:

- kopou i ētahi mema tokowhā o te tokowhitu ki te Poari o Whakaata Māori ina wātea he tūranga
- torotoro ki a Whakaata Māori e pono ai te whakaata a āna tuhinga noho haepapa i te wāhi ki te Ratonga ki te tautoko i ngā whāinga o te Maihi Māori mā te whakatakoto mai i tētahi Reta Tūmanako ā-tau.

Pūrongo Tūnga (I tutuki)

I kopoua e Te Mātāwai i te Whiringa-ā-nuku 2019 a Ms Whetu Fala mō tētahi pekanga tuarua ki te Poari o Whakaata Māori.

I hui atu a Te Mātāwai ki te Poari o Whakaata Māori ki Tāmakimakaurau i te 6 o Hakihea 2019. E ngākau pūmau ana ū mātou Poari kia tū tēnei hui i ia tau, me te hui anō ā ngā Hoa-Toihau me te Toihau o te Ratonga i roto i te tau, me te hui anō a ngā pou whakahaere i ia toru marama. Nā konei i hui ai ngā mema o tō mātou tīma matua me te Tumuaki o te Ratonga i te Kohitātea o tēnei tau ki te whaiwhai ake i ngā mahi kia mahia o te hui a ngā Poari me te whakaū i te āhua o te whakaatatia o ēnei i ngā uruparenga i tāpaea e mātou ki te Ratonga mō tana Tauākī Whakamaunga Atu hukihuki. I tāpaea ēnei tūmanako i muri iho ki a Whakaata Māori i te Haratua 2020. He wāhi nui tonu kei ngā torotoronga nei, kaua ki te tārai papatairite noa, engari ki te whakarite anga anō e kaha ai ū mātou hononga, ū mātou here ki tua.

Whai i muri iho i te matapaki tahi ki te Toihau o te Ratonga ki te kimi i ōna whakaaro, i tuhi atu a Te Mātāwai ki ngā Minita whai kawenga i te 23 o Paengawhāwhā 2020 ki te tuku atu i te whakatau a tō mātou Poari kia kopoua anō a Mr Peter-Lucas Jones ki te Poari o Whakaata Māori mō tētahi pekanga tuarua.

TUTUKINGA 3.3

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Whakatakoto tautapanga ki ngā Poari e whiwhi ai rātou i ngā pūmanawa me ngā tohungatanga e rite ana, pērā i te tirohanga a ngā iwi, ngā hapū me ngā whānau Māori mō ngā tūranga mana ārahi

I tāpaea ētahi tautapanga mō ngā tūranga wātea i ngā Poari o Te Māngai Pāho me Te Taura Whiri i Te Reo Māori hei whakaaroaro mā ngā Minita i te Paengawhāwhā 2020. Waingōhia ana mātou ki te mōhio i muri iho i kopoua ko Bayden Barber ki te Poari o Te Taura Whiri i te Reo Māori me Tamalene Painting ki te Poari o Te Māngai Pāho.

TUTUKINGA 3.4

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Te whakatutuki i ngā tono pūrongo rongo o te Ture i runga i te whai i te mahi papai.

Ka mahi a Te Mātāwai ki te tuku atu i te pūrongo ā-tau ki te Minita Whanaketanga Māori hei tāpae mana ki te Pāremata i roto i te ono marama o mua atu i te ekenga o te tau pūtea.

Pūrongo Tūnga (Kihai i tutuki)

I tukua atu e Te Mātāwai tētahi kape o tana pūrongo ā-tau kua whakaputaina, ki te Minita Whanaketanga Māori i te 28 o Kohitātea 2019 me te tāpae anō i te nui o ngā kape e tika ana ki te tari o te Minita hei tāpae ki te Whare. I whakaputaina anō te Pūrongo ā-Tau ki tō mātou pae tukutuku.

Kihai i tutuki i te Poari te paerewa whakatutuki mahi e tonoa ana e tēnei Kirimana Hoko, e tika ana hoki kia tae atu te pūrongo ki te Minita i mua i te 31 o Hakihea 2019. Ahakoa te waitohua ōkawatia e Mana Arotake Aotearoa tā mātou pūrongo ā-tau i te 27 o Whiringa-ā-rangi 2019, kāore a Te Mātāwai i whai whakaaro ki te roa o te wā e tatari ana kia whakaūngia te whakamāoritanga o te pūrongo i mua i tō mātou āhei ki te tā mai hei tāpae atu ki te Minita, ka whakararu rānei tēnei i a mātou me te kore e tutuki o te rā kati i a mātou. I tēnei wheako kua whakaaroaro anō mātou ki ētahi huarahi e karohia ai tēnei āhuatanga haere ake nei.

TUTUKINGA 3.5

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Te tāpae atu me te tautoko i te hui whakanui a Aotearoa i te Tau o ngā Reo Iwi Taketake 2019 a UNESCO

Ka mahi a Te Mātāwai ki te:

- whakarite i tētahi raupapa huihuinga mā ngā hunga whai pānga ā-rohe mā ngā apataki a ngā Kāhui me ngā Pae Motuhake
- tautoko i te Maihi Karauna ki te manaaki i tētahi huihuinga ā-motu hira hei whakanui i te Tau o ngā Reo Iwi Taketake 2019 a UNESCO.

Pūrongo Tūnga (I tutuki)

I te haurua tuarua o te 2019, i mahi tata tō mātou tīma ki Te Taura Whiri i te Reo Māori me ētahi atu umanga o te Maihi Karauna ki te whanake i te Wānanga Rangatahi ā-Rohe a te Karauna hei huihuinga mō te Tau o ngā Reo Iwi Taketake a UNESCO. Nā konei anō i hautū ai a Te Mātāwai ki te huawaere hui tauwhāiti, ka mutu, neke atu i te 350 te hunga rangatahi i whai wāhi atu ki ngā hui ā-rohe nei.

Ki te taha o Te Whare o Te Reo Mauri Ora ki te Maihi Māori, nā te whakahaearetia o Ngā Hua o Te Mata Reo puta noa i ō mātou Kāhui e waru hei whakanui i te UNESCO 2019, i whai huarahi ai ētahi Kaitono e 300 neke atu ki te whakarauika mai ki te kōrerorero i ā rātou kōrero me te ako anō mō ētahi atu huarahi kua waihangatia e ngā haumitanga a Te Mātāuru mō te whakarauora i te reo Māori. Ko te otinga atu o ēnei huihuinga ko te whakakotahi a ō mātou Pae Motuhake, ngā Kaitono me te rangatahi Māori mō te hui o te motu nei i tū ki Tāmakimakaurau i roto i te rua rā (te 5 me te 6 o Hakihea 2019) ki te whakanui tonu me te whakakite i te whakarauoratanga o te reo i ngā taumata katoa. I mutu te huihunga hira nei ki Ngā Tohu Reo – ngā tohu reo Māori tuatahi a Te Whare o te Reo Mauri Ora.

TUTUKINGA 3.6

INENGA MAHI ME NGĀ PAEREWA

Te whakatauira ake i te hautūtanga ki te whakatairanga i te hauora me noho ora o te reo Māori

Ka mahi a Te Mātāwai ki te whanake kaupapa here ki tētahi taumata e hāngai ana mō te whakaako i te reo i te pūnaha kura o Aotearoa hei matapaki ki Te Rūnanga Reo.

Pūrongo Tūnga (I whakaae ki tā te Minita kia hikina te tūāmahi nei ki te 2020–2021)

Ko tēnei tutukinga tētahi o ngā tūāmahi whakatutuki mahi i te Kirimana Hoko 2019–2020 i kimihia nei kia whakarerekētia, me te whakaaetia o te whakarerekētanga. He pāpātanga tō ngā āhuatanga i pā i te 2020 ki tō mātou āhei ki te whakaoti i te mahi nei i roto i te wā i whakaritea i te Kirimana Hoko, tae atu ki te āta matapaki ki te hunga whai pānga ki te mātauranga reo Māori. Ko te tūmanako ia ka oti te pepa nei i mua i te 31 o Hakihea 2020.

Whākitanga Whakatutuki Mahi

WHĀKINGA 1: TUTUKINGA 2.2

Āpiti atu ki te whakarerekētanga ki tā mātou Kirimana Hoko i whakaaetia e te Minita Whanaketanga Māori i te Pipiri 2020, ka āta tutuki ōkawa tēnei tutukinga e tāria atu nei kia pau haere te tau 2020.

WHĀKINGA 2: TUTUKINGA 2.4

Āpiti atu ki te whakarerekētanga ki tā mātou Kirimana Hoko i whakaaetia e te Minita Whanaketanga Māori i te Pipiri 2020, ka āta tutuki ōkawa tēnei tutukinga e tāria atu nei kia pau haere te tau 2020.

WHĀKINGA 3: TUTUKINGA 3.6

Āpiti atu ki te whakarerekētanga ki tā mātou Kirimana Hoko i whakaaetia e te Minita Whanaketanga Māori i te Pipiri 2020, ka āta tutuki ōkawa tēnei tutukinga e tāria atu nei kia pau haere te tau 2020.

Tauākī Noho Haepapa

MŌ TE TAU I MUTU I TE 30 PIPIRI 2020

He pīkaunga kei te Poari o Te Taura Whiri i te Reo Māori ki te whakatakoto i ngā tauākī pūtea me te tauākī mō ngā āhuatanga kei tua o pūtea i tutuki i Te Mātāwai, tae atu ki ngā whakataunga o roto. Kei te noho haepapa anō ki ngā pārongo taha mahi ka horahia e Te Mātāwai i te mutunga o te tau i raro i te wāhanga 27 o te Ture mō te Reo Māori, 2016. He kawenga anō kei runga i te Poari ki te whakatū, ki te ū anō hoki ki tētahi pūnaha whakataki tarāwhare e kitea atu ai āe, e tika ana, e pono ana ngā mahi pūrongorongo pūtea.

E ai ki tā te Poari, e whakaata tika ana ēnei tauākī pūtea me tēnei tauākī mō ngā āhuatanga kei tua o pūtea i te tūnga pūtea me ngā mahi i kawea e Te Mātāwai i te tau ka mutu i te 30 o Pipiri 2020.

Mereana Selby

Hoa Toihau

2 Whiringa-ā-rangi 2020

Waihoroi Shortland

Hoa Toihau

2 Whiringa-ā-rangi 2020

Robin Hapi

Te Komiti Tātari Tūraru

2 Whiringa-ā-rangi 2020

Kōlohe Pūtea

PŪRONGO KAIAROTAKE TŪ MOTUHAKE	62
TAUĀKĪ MONI WHIWHI ME NGĀ WHAKAPAUNGA TUKUPŪ	64
TAUĀKĪ TŪNGA PŪTEA	65
TAUĀKĪ HURINGA TŪTANGA	65
TAUĀKĪ KAPEWHITI	66

KŌRERO TĀPIRI KI NGĀ TAUĀKĪ AHUMONI:

TE TAUĀKĪ KAUPAPA-HERE KAUTE MŌ TE TAU I MUTU I TE 30 O PIPIRI 2020	67
TE RŪNĀTANGA O NGĀ KAUPAPA-HERE KAUTE TĀPUA	67
NGĀ HUA AHUMONI	69
NGĀ WHIWHINGA	69
NGĀ TAHUA A TE MĀTĀURU, A TE MĀTĀTAPU HOKI ĒTAHI ATU WHAKAPAUNGA	69
NGĀ UTU KAIMAHI	70
MONIUKA ME ŌNA RITENGA	71
HOKOHOKO ME ēTAHI ATU NAMA KIA UTUA MAI TE WHARE, TE UTAUTA, TE TAPUTAPU	71
HOKOHOKO ME ēTAHI ATU NAMA KIA UTUA ATU NGĀ TAUNAHATANGA PAINGA KAIMAHI	72
NGĀ WHAKARITENGA ME NGĀ RĪHI WHAKAHAERE	72
NGĀ WHAKAWHITIWHITI KI NGĀ RŌPŪ WHAI PĀNGA MAI	73
NGĀ TAIUTU	73
COVID-19	74
HE WHAKAMĀRAMA MŌ NGĀ TIHOINGA I TE PŪTEA I WHAKARITEA	74
NGĀ ĀHUATANGA I PĀ I MURI I TE EKENGA O TE RĀ KAUTE HE RARU KA TŪPONO PĀ MAI	75

Pūrongo Kaiarotake Tū Motuhake

Ki te hunga pānui i ngā tauākī ahumoni a Te Mātāwai me ngā pārongo whakatutukinga mahi mō te tau i mutu i te 30 o Pipiri 2020

Ko te Tumuaki o te Mana Arotake te kaiarotake mō Te Mātāwai. Kua kopoua ahau, a Clint Ramoo, e te Tumuaki o te Mana Arotake, i runga i te whakamahi i ngā kaimahi me ngā rauemi a Mana Arotake Aotearoa, kia arotakehia ngā tauākī ahumoni me ngā whakatutukinga mahi a Te Mātāwai māna.

TĀ MĀTOU I WHAKAARO AI

Kua arotakea e mātou:

- ngā tauākī ahumoni a Te Mātāwai kei ngā whārangi 64 ki te 75, koia ērā ko te tauākī tūnga ahumoni ki te 30 o Pipiri 2020, te tauākī mō ngā whiwhinga me ngā whakapaunga tukupū, te tauākī huringa tūtanga me te tauākī kapewhitī mō te tau i mutu i taua rā me ngā kōrero tāpiri ki ngā tauākī ahumoni tae atu ki tētahi whakarāpopotonga o ngā kaupapa here mahi kautē hiranga me ētahi atu pārongo whakamārama; me
- ngā pārongo tutukinga mahi a Te Mātāwai kei ngā whārangi 49 ki te 58.

Ki tō mātou whakaaro:

- ko ngā tauākī ahumoni a Te Mātāwai kei ngā whārangi 64 ki te 75:
 - e pai ana te tāpaea mai, ki ōna āhuatanga e hāngai ana:
 - tōna tūnga ahumoni ki te 30 o Pipiri 2020; me
 - āna whakahaerenga ahumoni me ngā kapewhitī ki te mutunga o te tau; me
 - te whai anō i ngā tikanga kautē e whakaaetia whānuitia ana ki Aotearoa i runga anō i ngā Paerewa Hinonga Takuhe Tūmatanui Tikanga Rūnā Whākitanga; me
- ngā pārongo tutukinga mahi kei ngā whārangi 49 ki te 58:
 - e pai ana te tāpaea mai, ki ōna ahuatanga e hāngai ana, ngā tutukinga mahi a Te Mātāwai mō te tau i mutu i te 30 Pipiri 2020, tae atu ki:
 - ngā kōrero mō ia karangatanga tutukinga me pūrongo;
 - ōna paerewa whakatinanatanga mahi i tutuki ina whakatairitea ki ngā matapaenga kei roto i te tauākī whakatutukinga tūmanako mō te tau pūtea; me
 - āna whiwhinga tūturu me ngā utu tutukinga ina whakatairitea ki ngā matapaenga kei roto i te tauākī whakatutukinga tūmanako mō te tau pūtea; ka mutu
 - e whai ana i ngā tikanga kautē e whakaaetia whānuitia ana ki Aotearoa.

I oti tā mātou arotakenga i te 2 o Whiringa-ā-rangi 2020. Koia nei te rā i whakapuakina ai tō mātou whakaaro.

Ko te pūtake o tō mātou whakaaro e whakamāramahia ana i raro nei, me tā mātou whakahahaki ki ngā pāpātanga o

te Covid-19 ki a Te Mātāwai. Waihoki, ka whakamārama whānui mātou i ngā kawenga a te Poari me ā mātou kawenga mō te āhua ki ngā tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutuki mahi, ka kōrero mātou mō ētahi atu pārongo, me tā mātou whakamārama anō i tō mātou tū motuhake.

ĀHUATANGA HIRA E HĀNGAI ANA - PĀPĀTANGA O TE COVID-19

Me te kore e whakarerekē ake i tō mātou whakaaro, kia whakahahaki ake mātou ki ngā whākitanga mō te pāpātanga o te Covid-19 ki a Te Mātāwai e takoto mai ana i te kōrero tāpiri 16, kei te whārangi 74, ki ngā tauākī ahumoni me ngā whākitanga tutukinga mahi kei te whārangi 58.

PŪTAKENGA O TŌ MĀTOU WHAKAARO

I whakahaeretia e mātou tā mātou arotakenga i runga anō i ngā Paerewa Arotake a te Tumuaki o te Mana Arotake, kua komokomohia atu nei ngā Professional and Ethical Standards me te International Standards on Auditing (Aotearoa) i whakaputaina e te New Zealand Auditing and Assurance Standards Board. Ka haere tonu ngā whakamārama mō ā mātou kawenga i raro i aua paerewa i te wāhanga ki ngā Kawenga a te kaiarotake o tā mātou pūrongo.

Kua tutuki ā mātou kawenga i runga i ngā Paerewa Arotake a te Tumuaki o te Mana Arotake.

E whakapono ana mātou e pai ana, e hāngai ana ngā taunakitanga arotake kua riro mai ki a mātou mō tētahi tūāpapa mō tō mātou whakaaro arotake.

KAWENGA A TE POARI MŌ NGĀ TAUĀKĪ AHUMONI ME NGĀ PĀRONGO WHAKATUTUKI MAHI

Kei te Poari te kawenga mā Te Mātāwai mō te whakarite i ngā tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutuki mahi e pai tonu ana nei te tāpaea mai me te whai i ngā tikanga arotake e whakaaetia whānuitia ana ki Aotearoa. Kei te Poari te kawenga mō ngā tikanga tarāwhare e whakapono ana ia e tika ana kia āhei ai rātou ki te whakariterite tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutuki mahi kīhai i uru atu he kōrero hē ahakoa nā te tinihangā, te hapa rānei.

I te whakaritenga o ngā tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutuki mahi, kei te Poari te kawenga ma Te Mātāwai ki te aromātai i te kaha o Te Mātāwai kia haere tonu ngā mahi ki tua. Kei te Poari anō te kawenga ki te whāki, ina hāngai, ngā take e pā ana ki te haere tonu o ngā mahi ki tua me te whakamahi i ngā tikanga kautē mō te haere tonu o ngā mahi ki tua, ki te kore rā he koromakinga ki te hanumi, ki te whakamutu rānei i ngā mahi a Te Mātāwai, kāore rānei he tahuringa atu ka taea, atu ki te pērā.

Ka ara ake ngā kawenga a te Poari i te Ture Reo Māori 2016.

NGĀ KAWENGA A TE KAIAROTAKE MŌ TE AROTAKE I NGĀ TAUĀKĪ AHUMONI ME NGĀ PĀRONGO MŌ NGĀ MAHI I TUTUKI

Ko ā mātou whāinga ko te kimi i te whakaūnga mārire mēnā kīhai i takoto mai ki ngā tauākī ahumoni, ki ngā pārongo whakatutuki mahi, whānui nei, he kōrero hē, ahakoa nā te tinihangā, te hapa rānei, me te tuku pūrongo arotake kei roto anō tō mātou whakaaro.

Kei taumata tiketike tonu o te whakaūnga te whakaū mārire, heoi, ehara tēnei i te kupu taurangi ka mātua kitea te kupu hē mēnā e noho mai ana i te arotakenga ka whakahaeretia i runga i ngā Paerewa Arotake a te Tumuaki o te Mana Arotake. Ko ngā kupu hē ko ngā rerekētanga, ngā tīpokatanga taha moni, taha whākitanga tērā ka ara ake i te tinihanga, i te hapa rānei. E whakaarotia ana he whai matū te kōrero horihori hira mēnā, ā-takitahi nei, ā-hiatonga rānei, tērā tonu pea ka kawe i ngā whakatau a te hunga pānui, nā runga i te tūāpapa o ēnei tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutuki mahi.

Mō te āhua ki ngā pārongo pūtea kua pūronganongohia i ngā tauākī ahumoni me ngā whakatutukinga mahi, ko ā mātou tikanga mahi i whāiti mai ki te tirotiro mēnā kei roto ngā pārongo i whakaetai i te kirimana hoko a Te Mātāwai.

Kihai mātou i aromātai i te takuhe me te āhua o te whakahaeretia o te whakaputa tāhiko o ngā tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutuki mahi.

Hei wāhanga o tētahi arotakenga i runga anō i ngā Paerewa Arotake a te Tumuaki o te Mana Arotake, ka whakatau mātou hei tā te mātanga me te ngākau rangirua anō puta noa i te arotakenga. Ka mutu:

- Ka tautuhia, ka aromātaitia e mātou te tūraru o te kōrero horihori whai matū o ngā tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutukinga mahi, ahakoa nā te tinihanga, te hapa, ka hoahoa me te whakahaere tikanga arotake ka urupare ki aua tūraru, me te kimi taunakitanga arotake e rawaka ana, e hāngai ana ki te tāpae tūāpapa mō tō mātou whakaaro. Ko te tūraru o te kore e kitea o te kōrero horihori whai matū i hua mai i te tinihanga he teitei ake i tērā i hua mai i te hapa, tērā hoki nā te mahi ngātahi, te tāwhai, te koromaki kia tīpoka, te aweke, te takahi rānei i te mana tarāwhare.
- Ka kimi māramatanga mātou mō te mana tarāwhare e hāngai ana ki te arotakenga kia pai ai te hoahoa i ngā tikanga arotake e hāngai ana ki ngā mahi, engari kaua mō te mahi ki te whakapuaki whakaaro mō te whai tikanga o te mana tarāwhare o Te Mātāwai.
- Ka aromātai mātou i te tika o ngā kaupapa here kaute e whakamahia ana me te pai tonu o ngā whakatau tata kaute me ngā whākitanga e hāngai ana ka takoto i te Poari.
- Ka aromātai mātou i te tika o ngā pārongo whakatutukinga mahi kua pūronganongohia i roto i te anga a Te Mātāwai mō te pūronganongohia i āna whakatutukinga mahi.
- Ka whakatau mātou mō te hāngai o te whakamahi i te tikanga kaute o te tū tonu o te pakihī i ngā rā ki tua a te Poari, ka mutu, i runga i ngā taunakitanga arotake i whiwhi mātou, mēnā e noho mai ana tētahi taupetupetu whai matū e pā ana ki tētahi āhuatanga i pā, te āhua rānei o te wā e tino rangirua ai ngā whakaaro mō te āhei o Te Mātāwai ki te tū tonu hei pakihī ki tua. Ki te whakatau mātou kua noho mai tētahi taupetupetu whai matū, e whakahaua ana mātou kia whakahahaki i tā mātou pūrongo arotake ki ngā whākitanga e hono ana kei ngā tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutukinga mahi, waihoki, ki te takarepa auā whākitanga, kia whakarerekētia tō

mātou whakaaro. Kei te tūāpapa o ā mātou whakatau ko ngā taunakitanga i whiwhi mātou ki te rā tonu o te pūrongo a te kaiarotake. Heoi, nā te āhuatanga ka pā ki tua, nā te āhua o te wā rānei, tērā e whakamutua ai te tū tonu a Te Mātāwai hei pakihī i ngā rā ki tua.

- Ka aromātaihia te āhua o te tāpaenga whānui, te hanganga me ngā kōrero o roto i ngā tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutukinga mahi, me ngā whākitanga, ka mutu, mēnā e tohu ana ngā tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutukinga mahi i ngā mahi kei te tūāpapa me ngā āhuatanga i pā i runga i te āhua e tutuki ai he tāpaenga tōkeke.

Ka whakapāpā mātou ki te Poari mō ētahi kaupapa, tae atu ki te ārohinga me te wā kua whakaritea mō te arotakenga me ngā kitenga arotake hira me ngā takarepa hira kei te mana tarāwhare ka tautuhia e mātou i te wā o te arotakenga.

Ka ara ake ā mātou kawenga i te Public Audit Act 2001.

ĒTAHI ATU PĀRONGO

Kei te Poari te kawenga mō ētahi atu pārongo. Ko ētahi atu pārongo ko ngā pārongo kua whakaurua atu ki te whārangī 1 ki te 48, ngā whārangī 59 ki te 61 me te whārangī 76, engari kei waho ngā tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutukinga mahi, waihoki, ki tā mātou pūrongo kaiarotake.

Kāore e uru atu ki tō mātou whakaaro ki ngā tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutukinga mahi ētahi pārongo kē, ka mutu, kāore mātou e whakapuaki i tētahi momo whakaaro arotake tētahi whakataunga whakaū rānei.

Atu i tā mātou arotake i ngā tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutukinga mahi, he kawenga tā mātou ki te pānui i ngā pārongo kē. Ina pēnei, ka whakaaroaro mātou mēnā e whai matū ana ngā kōhikohiko a ngā pārongo kē ki ngā tauākī ahumoni me ngā pārongo whakatutukinga mahi, ki ngā mātauranga rānei i whiwhi mātou i roto i te arotakenga, he kōrero horihori whai matū rānei ki te titiro atu. Mēnā, nā runga i ā mātou mahi, ka whakatau mātou e noho mai ana he kōrero horihori whai matū i ngā pārongo kē, e whakahaua ana mātou kia pūronganongohia tērā. Kāore he kōrero hei pūrongo mō tēnei āhua.

TŪ MOTUHAKE

Tū motuhake ana mātou i Te Mātāwai i runga anō i ngā tikanga tū motuhake o ngā Paerewa Arotake a te Tumuaki o te Mana Arotake, ka komokomo nei i ngā tikanga tū motuhake o te Professional and Ethical Standard 1: International Code of Ethics for Assurance Practitioners ka whakaputaina e te New Zealand Auditing and Assurance Standards Board.

Atu i tā mātou noho hei kaiarotake, kāore ō mātou hononga, whai pāngā rānei ki Te Mātāwai.

Clint Ramoo

Mana Arotake Aotearoa

Mā te Tumuaki o te Mana Arotake

Te Whanga-nui-a-Tara, Aotearoa

Tauākī Moni Whiwhi me ngā Whakapaunga Tukupū

MŌ TE TAU I MUTU I TE 30 O PIPIRI 2020

	KŌRERO TĀPIRI	TŪTURU 2020	TAHUA 2020	TŪTURU 2019
Whiwhinga mai i te Karauna	4	14,816,997	14,817,00	14,817,000
Whiwhinga huamoni	4	332,904	375,000	463,993
Ētahi atu whiwhinga	4	104,783	–	123,449
Tapeke whiwhinga		15,254,684	15,192,000	15,404,442
Utu hekenga uara, whakaurupātanga	10	33,328	75,000	5,555
Utu Poari	14, 15	322,123	351,628	302,461
Toronga hapori a te Poari		–	–	2,798
Kaikirimana me ngā mātanga		1,191,400	655,700	479,358
Utu Pae Motuhake		291,236	456,804	296,590
Utu kaimahi	7	948,461	2,045,968	1,030,677
Tautoko ā-Putea		60,000	–	25,000
Hononga rautaki		–	–	75,000
Te Mātātupu	5	928,220	1,146,900	553,958
Te Mātāuru	5	10,164,823	12,000,000	7,889,933
Aromātaitanga o Te Mātāuru		484,124	–	–
Ētahi atu nama	6	1,100,550	1,563,952	882,188
Tapeke whakapaunga whakahaere		15,524,265	18,145,952	11,543,518
Hemihemi/(tarepa)		(269,581)	(2,953,952)	3,860,924

Tauākī Tūnga Pūtea

I TE 30 O PIPIRI 2020

	KŌRERO TĀPIRI	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
HUA			
Hua o nāianei			
Moniuka me ūna ritenga	8	18,048,715	17,840,340
Hokohoko me ētahi atu nama kia utua mai	9	50,000	15,345
Huamoni kua putu		30,129	62,382
Utu Tōmua		23,489	-
GST kia utua mai		280,003	264,552
Tapeke hua wātea		18,432,336	18,182,619
Hua kāore i wātea			
Whare, utauta, taputapu	10	151,222	184,549
Tapeke hua kāore i wātea		151,222	184,549
Tapeke hua		18,583,558	18,367,168
TAUNAHATANGA			
Taunahatanga o nāianei			
Hokohoko me ngā nama kia utua atu	11	951,320	406,277
Taunahatanga takuhe kaimahi	12	16,017	53,681
PAYE kia utua atu		28,673	50,081
Tapeke taunahatanga o nāianei		996,010	510,039
Hua more		17,587,548	17,857,129
Tūtanga			
Pūtea kua putu		17,587,548	17,857,129
Tapeke tūtanga		17,587,548	17,857,129

Tauākī Huringa Tūtanga

MŌ TE TAU I MUTU I TE 30 O PIPIRI 2020

	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Tapeke i te 1 o Höngongoi	17,857,129	13,996,205
Tapeke moni whiwhi tukupū i pūrongoia i mua	(269,581)	3,860,924
Tapeke i te 30 o Pipiri	17,587,548	17,857,129

Tauākī Kapewhiti

MŌ TE TAU I MUTU I TE 30 O PIPIRI 2020

	KŌRERO TĀPIRI	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Kapewhiti mai i ngā mahi whakahaere			
Whiwhinga mai i te Karauna	14,816,997	14,817,000	
Ētahi atu whiwhinga	104,783	123,449	
Utu ki te hapori	(9,810,814)	(7,703,058)	
Utu ki ngā kaiwhakarato	(3,938,091)	(3,375,886)	
Utu ki ngā kaimahi me ngā mema o te Poari	(1,329,656)	(1,299,822)	
Kapewhiti more mai i ngā mahi whakahaere	(156,781)	2,561,683	
 Kapewhiti mai i ngā mahi haumi			
Huamoni mai	365,156	455,600	
Hoko whare, utauta, taputapu	–	(190,104)	
Kapewhiti more mai i ngā mahi haumi	365,156	265,496	
 Kapewhiti mai i ngā mahi ahumoni			
Kapewhiti more mai i ngā mahi ahumoni	–	–	
 More (hekenga)/pikinga moniuka me ūna ritenga			
Moniuka me ūna ritenga i te tīmatanga o te tau	17,840,340	15,013,161	
Moniuka me ūna ritenga me ngā moni tuhene i te paunga o te tau	8	18,048,715	17,840,340

Kōrero Tāpiri ki ngā Tauākī Ahumoni

1 Te Tauākī Kaupapa-here Kaute mō te Tau i Mutu i te 30 o Pipiri 2020

1.1 HE HINONGA PŪRORONGORONGO

He hinonga ā-ture tū motuhake a Te Mātāwai i whakatūria e te Ture Reo Māori 2016. Ko te whāinga whāiti a Te Mātāwai ko te whakarauora i te reo Māori, tēnā i te āta whai kia mahi moni ia. Nā runga i tēnei, kua tohu a Te Mātāwai i a ia anō he hinonga painga tūmatanui (PBE) mō ngā tikanga o te pūrongorongo ahumoni. Mō te tau i mutu i te 30 o Pipiri 2020 ngā tauākī ahumoni a Te Mātāwai, ka mutu, i whakaaetia e te Poari i te 2 Whiringa-ā-rangi 2020.

2 Te Rūnātanga o ngā Kaupapa-here Kaute Tāpua

2.1 TE TŪĀPAPA O TE WHAKARITENGA TAUĀKĪ AHUMONI

Kua whakaritea ngā tauākī ahumoni i runga i te tū tonu o te pakihī i ngā rā ki tua, ka mutu, auau ana te whāia o ngā kaupapa here kaute i te roanga atu o te tau.

TE TAUĀKĪ MŌ TE WHAI I NGĀ TIKANGA E RITE ANA

Kua whakaritea ēnei tauākī ahumoni i runga i ngā paerewa kaute o te PBE me te whāia tonuhia o ēnei. Kua whakaritea ngā tauākī ahumoni i runga i ngā paerewa kaute o te Tānga 2 PBE i runga i te Tono Rūnā Whākitanga (RDR). Ko ngā paearu mō te Tānga 2 ko te iti iho i te \$30 miriona ngā whakapaunga a te hinonga, ka mutu, kāore ūna haepapatanga tūmatanui. E whai ana ngā tauākī nei i ngā Tikanga Kaute e Whakaaetia Whānuitia ana ki Aotearoa.

TE MONI WHAKAAUTU ME TE WHAKAAWHIWHITANGA

E whakaaturia ana ngā tauākī ahumoni ki te tāra o Aotearoa me te whakaawhiwhitia ki te tāra tata (NZ\$)

2.2 TE TAHUA A TE MĀTĀURU

Ka tuku pūtea a Te Mātāwai mō ngā haumitanga hapori mā roto i Te Mātāuru, he takuhe whakaaro nui ēnei. Ko te takuhe whakaaro nui ko ērā takuhe kāore e herea ana a Te Mātāwai ki te whakawhiwhi i te takuhe ina tae atu he tono takuhe. Ko ngā takuhe whakaaro nui e herea nuitia ana ka whakaatuwhia ki te rā utu takuhe o mua i te tutukitanga me te whakaaetia rānei o ngā here kei runga i te takuhe. Ko te here he tūāmahi me mātua tutuki e taea ai ngā pūtea. Kāore a Te Mātāwai e whakawhiwhi takuhe whakaaro nui kāore nei ūna here nui. E tohua ana ngā whakapaunga a Te Mātāuru i ngā tauākī ahumoni ina tutuki ngā here katoa ina whakaaetia ngā tūāmahi e te Tumu Whakarae.

2.3 NGĀ WHIWHINGA

E whakamāramahia ana i raro nei ngā kaupapa here kaute tauwhāiti mō ngā moni whiwhi hira:

MONI WHAKAHAERE MAI I TE KARAUNA

I whakawhiwhia a Te Mātāwai ki te pūtea a te Karauna mō ngā mahi kua takoto mai ki te tauākī whakatutukinga tūmanako. Ko ngā whakawhiwhinga mai i te Karauna kei raro i te karangatanga whiwhinga whakawhitinga-kore. Ko te Karauna te kaituku pūtea matua ki Te Mātāwai. E whakatikihia ana te āhua o te whakamahi i ngā pūtea nei ki te whakatutukitanga a Te Mātāwai i ngā whāinga whāiti kua tohua i te ture whakatū i a ia me te ārohinga o ngā rohenga pūtea e hāngai ana. E whakaaro ana a Te Mātāwai kāore he here i runga i te pūtea me te tohua he whiwhinga i te wā e whakawhiwhia ai. E whakaarotia ana koinē te tīmatanga o te wā o te rohenga pūtea e hāngai ana aua pūtea. Kua whakaritea te uara mārire o ngā whiwhinga mai i te Karauna kia rite ki ngā moni kua tohua i ngā whakaritenga pūtea.

WHIWHINGA HUAMONI

E tohua ana ngā whiwhinga huamoni i runga i te whakamahi i te tikanga huamoni whai tikanga. Ka kīia te huamoni me ētahi whiwhinga he whiwhinga whakawhiti.

2.4 TĀKE WHIWHINGA MONI

He mana tūmatanui a Te Mātāwai, me te aha, kāore ia e mate ki te utu tāke. Waihoki, kāore e takoto he wāhanga mō te utu tāke.

2.5 MONIUKA ME ŌNA RITENGA

Ka uru atu ki te moniuka me ōna ritenga te moniuka kei te ringa, ngā moni tāpui ka taea te tiki noa atu i te pēke, ētahi atu haumitanga penapoto ka taea te tere huri ki te moni ko te rā ake e eke ai kei te toru marama iti iho, me te moni tuhene pēke.

2.6 HOKOHOKO ME NGĀ NAMA KIA UTUA MAI

Ka whakaaturia te hunga noho nama mai paepoto me ētahi atu nama kia utua mai ki tōna uara mata, ka tango ai i te waimaerotanga. Ka kīia te nama kia utua mai kua waimaero ina kitea he taunakitanga e tohu ana kua kore e taea e Te Mātāwai te kohi taua nama.

2.7 TE WHARE, TE UTAUTA, TE TAPUTAPU

Ko te whare, te utauta me te taputapu ka taka mai ki raro i ngā karangatanga hua ka whai ake nei: whakapaipai whare rīhi me ngā taputapu rorohiko.

I muri iho o te mōhiotia tuatahi, ka pūrongohia te whare, te utauta me te taputapu ki te utu ake, ki te uara mārire rānei, ka tango ai i te hekenga uara kua emi me te waimaerotanga.

(I) NGĀ TĀPIRITANGA

Ko te utu o te whare, te utauta me te taputapu ka tohua hei hua mēnā, tino mēnā nei, tērā tonu e rere ai he painga ohanga ki tua, te pitomata ratonga e hono ana ki taua hanga rānei, kua pono te inea o te utu o taua hanga.

I te nuinga o te wā, ka tohua tuatahitia te whare, te utauta me te taputapu ki tōna utu ake. Ina whiwhi ki te hua mō te kore utu, mō te utu ririki noa rānei, ka tohua ki tōna uara mārire i te rā i whiwhi ai.

(II) HEKENGA UARA

E tāpaea ana te hekenga uara ā-rārangi torotika mō ngā whare, ngā utauta me ngā taputapu katoa.

Kua whakatau tatatia te oranga whai painga me ngā pāpātanga hekenga uara e hāngai ana mō ngā karangatanga hua matua kia pēnei:

KARANGATANGA O TE HUA KUA HEKE TE UARA	WHAKATAU TATA ORANGA WHAI PAINGA	PĀPĀTANGA HEKENGA UARA
Whakapaipai Whare Rīhi	6 tau	16%
Taputapu rorohiko	3.25 tau	32%

(III) WAIMAEROTANGA O TE WHARE, TE UTAUTA, TE TAPUTAPU

Ka arotakea te whare, te utauta me te taputapu mō te waimaerotanga ina tūtohu te pā mai o tētahi āhuatanga, te rerekē rānei o ngā āhuatanga kua kore e ea te nama e kawea ana.

(IV) HEKENGA UARA

I ia ekenga o te rā kaute, ka arotakea te oranga whai painga me ngā uara o te whare, te utauta me te taputapu e toe ana. Ina aromātaitia te hāngai o te oranga whai painga me te whakatau tata i te uara e toe ana i te whare, te utauta me te taputapu me whakaaroaro ētahi āhuatanga pērā i te pai o te hua me te roa o te wā e tūmanako ana a Te Mātāwai ka whakamahia taua hua.

2.8 NAMA KIA UTUA ATU

Ka whakaaturia te hunga noho nama atu wā poto me ētahi atu nama kia utua ki te uara mata.

2.9 TĀKE HOKOHOKO

Kei waho te GST i ngā tūemi e tāpaea ana i ngā tauākī ahumoni, atu i ngā nama kia utua mai me ngā nama kia utua atu, kua tāpaea ēnei i runga i te tikanga kei roto te GST. Ki te kore e hoki mai te GST hei tāke kōkuhu, kua tohua hei wāhanga o te hua, te nama rānei e hono atu ana. Ka whakaurua atu te nui more o te GST ka hoki mai i, ka utua rānei ki te IRD hei wāhanga o ngā nama kia utua mai me ngā nama kia utua atu i te tauākī tūnga ahumoni.

Ko te GST more ka utua atu, ka utua mai rānei e te IRD, tae atu ki te GST e pā ana ki te haumi me te whāngai i te kaupapa ki te pūtea, ka kīia he kapewhiti whakahaere more i te tauākī kapewhiti. Kei waho te GST i ngā whākitanga mō ngā moni kua whakaritea me ngā pūtea tūponotanga.

3 Ngā Hua Ahumoni

(A) NGĀ WĀHANGA HUA AHUMONI

Kua whakahāngaitia ko ngā kaupapa here kaute mō ngā hua ahumoni ki ngā tūemi rārangi kei raro nei:

E whai ake nei te nui o ngā hua ahumoni me ngā taunahatanga e kawea ana i tēnā me tēnā karangatanga hua ahumoni.

	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
NGĀ HUAMONI		
Pūtea taurewa me ngā nama kia utua mai		
Moniuka me ūna ritenga	18,048,715	17,840,340
Nama kia utua mai	50,000	15,345
Tapeke pūtea taurewa me ngā nama kia utua mai	18,098,715	17,855,685

NGĀ TAUNAHATANGA

Taunahatanga ahumoni ki te utu whakaurupā

	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Nama kia utua atu	951,320	406,277
Tapeke taunahatanga ahumoni ki te utu whakaurupā	951,320	406,277

4 Ngā Whiwhinga

	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Whiwhinga mai i te Karauna	14,816,997	14,817,000
Huamoni	332,904	463,993
Ētahi atu whiwhinga	104,783	123,449
Tapeke whiwhinga	15,254,684	15,404,442

I te tau 2020 i whiwhi a Te Mātāwai i te \$4.5 miriona pūtea whakahaere (2019: \$3.0 miriona), ko te pūtea a Te Mātātupu mō te mahi rangahau me te whakarauora i te reo of Māori \$1.0 miriona (2019: \$1.0 miriona), ko te pūtea a Te Mātāuru e \$9.3 miriona (2019: \$10.8 miriona).

5 Ngā Tahua a Te Mātāuru, a Te Mātātupu Hoki

TE TAHUA A TE MĀTĀRU

I whiwhi a Te Mātāwai ki te rohenga pūtea e \$9.3 miriona i te Karauna i te tau 2020 hei tuku pūtea ki ngā hapori ki te whakarauora i te reo Māori (2019: \$10.8 miriona). E tohua ana ngā whakapaunga a Te Mātāuru i ngā tauākī ahumoni ina tutuki katoa ngā here me te whakaaetia o ngā tūāmahi e te Tumu Whakarae. I te tau 2020 i tohua ngā whakapaunga \$10.2 miriona (2019: \$7.9 miriona) o te tau i te tutuki haere o ngā tūāmahi i ngā kaitono. \$10.1 miriona i whakaaetia e te Poari o Te Mātāwai hei haumitanga i te tau 2020 (2019: \$8.6 miriona).

TE TAHUA A TE MĀTĀTUPU

I whakawhiwhia a Te Mātāwai ki te rohenga pūtea \$1.0 miriona e te Karauna i te tau 2020 hei rangahau i te whakarauoratanga o te reo Māori.

6 Ētahi Atu Whakapaunga

	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Utu arotake mō te arotake i ngā tauākī ahumoni o tēnei tau	55,871	54,342
Utu rīhi tari	69,900	83,771
Hanga mō te tari me te tahitahi whare	93,968	106,581
Tānga me te hoahoā	58,081	52,289
Hanga mārō IT (kei raro i te pae whakapaunga pūtea rawa)	51,642	18,661
Utu hui (haerenga, kai, rūma hui)	261,748	272,793
Mātanga	348,217	123,565
Mahi Whakamāori	16,643	33,590
Ētahi atu utu whakahaere	42,571	49,391
Pānui whakatairanga	31,695	3,859
Utu pēke	189	185
Raihana	69,735	83,160
Huamoni	-	1
Tapitanga, whakatikatikatanga	290	-
Tapeke o ētahi atu whakapaunga	1,100,550	882,188

7 Ngā Utu Kaimahi

	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Utu ā-tau, utu ā-haora	923,942	1,003,016
Tāpaenga a te kaituku mahi ki te mahere tāpaenga kua tautuhia	24,519	27,661
Tapeke utu kaimahi	948,461	1,030,677

I te tau 2020 i tuku mahi a Te Mātāwai ki ētahi kaimahi tūturu e 7 (2019: 8)

I te tau i mutu i te 30 o Pipiri 2020 i utua he moni puretumu me ētahi atu takuhe mō te mutu o te mahi a te kaimahi, \$178,149 (2019: Kore) i utua.

UTU Ā-TAU ME NGĀ UTU Ā-HAORA

E tohua ana ngā utu ā-tau me ngā utu ā-haora he nama i te mea he kaiwhakarato ngā kaimahi.

KAUPAPA PENIHANA

E tohua ana te here ki te tāpae ki te KiwiSaver ko tētahi kaupapa penihana tāpaenga kua tautuhia me te tohua hei nama kia utua i te tauākī whiwhinga, whakapaunga whānui ina ara ake.

8 Moniuka me Ōna Ritenga

	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Moniuka i te pēke – pūkete haki	293,655	189,502
Moniuka i te pēke – pūkete penapena	4,368,868	2,573,085
Rīanga kāri hāereere	60,000	60,000
Pūtea penapoto	13,326,192	15,017,753
Tapeke moniuka me ōna ritenga	18,048,175	17,840,340

(A) KĀRI HĀEREERE

Ka puritia e Te Mātāwai he pūtea kaupeka mō te \$60,000 i te ASB ka eke i te 7 rā hei takuhe mō te pēke mō tētahi kāri ka tutukia ki a APX Travel Management. E 3.0% te pāpātanga huamoni.

(E) PUTEA PENAPOTO

Kei te kawea e ngā putunga moni te pāpātanga huamoni pūmau kei waenga i te 1.30 – 3.0% (2019: 2.69 – 2.84%). Ko te ekenga toharite o ngā putunga moni ko te 90 rā.

9 Hokohoko me Ētahi Atu Nama kia Utua Mai

	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Ētahi atu nama kia utua mai	50,000	15,345
Tapeke nama kia utua mai i ngā mahi hokohoko	50,000	15,345

Ka whakaaturia te hokohoko me ētahi atu nama kia utua mai ki te nui o te nama, ka tango ai i tētahi wāhi mō te kore e utua mai o te nama. Ka ūkuia te hokohoko me ētahi atu nama kia utua mai ina whakapono e kore e ea taua nama. Ka uru atu ki ngā tohu e kore e ea te nama kia utua mai, te hinga o te pakihī me te tohaina o āna rawa.

10 Te Whare, te Utauta, te Taputapu

2019	TAPUTAPU ROROHICO	WHAKAPAIPAI WHARE RĪHI	TAPEKE
UTU			
Tapeke i te 1 o Hōngongoi 2019	11,656	178,448	190,104
Tau i mutu i te 30 o Pipiri 2020	11,656	178,448	190,104
TĀPIRITANGA			
Tapeke i te 30 o Pipiri 2020	(598)	(4,957)	(5,555)
Whakapipinga hekenga uara			
Tapeke i te 1 o Hōngongoi 2019	(3,587)	(29,741)	(33,328)
Tau i mutu i te 30 o Pipiri 2020	(4,185)	(34,698)	(38,883)
UARA PUKEPUKA MORE			
Ki te 30 o Pipiri 2020	7,472	143,750	151,222

11 Hokohoko me ētahi Atu Nama kia Utua atu

	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Nama hokohoko kia utua atu	410,436	219,402
Nama kia utua atu ki te hapori	540,884	186,875
Tapeke hokohoko me ētahi atu nama kia utua atu	951,320	406,277
Tapeke nama kia utua atu me ērā mō ngā mahi whakawhitihitī	951,320	406,277

Ka whakaaturia te hokohoko me ētahi atu nama kia utua mai ki te nui o te nama, ka tango ai i tētahi wāhi mō te kore e utua mai o te nama. Ka ūkuia te hokohoko me ētahi atu nama kia utua mai ina whakapono e kore e ea taua nama. Ka uru atu ki ngā tohu e kore e ea te nama kia utua mai, te hinga o te pakihī me te tohaina o ana rawa.

12 Ngā Taunahatanga Painga Kaimahi

	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Utu ā-tau kāore anō i utua	8,097	9,902
Matangaronga ā-tau	7,920	43,779
Tapeke wāhangā o nāianei	16,017	53,681

ĀHEINGA KAIMAHİ PAEPOTO

Ko ngā āheinga kaimahi e tūmanako ana a Te Mātāwai ka tau i roto i te 12 marama o te ekenga o te rā kaute ka ineā ki te uara ririki noa kīhai i whakahekeā i runga anō i ngā āheinga kua haupū ki te pāpātanga utu kaimahi o tēnei wā.

Ko ētahi o ēnei ko: ngā utu ā-tau me ngā utu ā-haora kua haupū i te ekenga o te rā kaute; me te matangaronga kua ea engari kāore anō i whakapaua i te ekenga o te rā kaute.

13 Ngā Whakaritenga me ngā Rīhi Whakahaere

Kāore he whakaritenga rawa a Te Mātāwai i te ekenga ki te 30 o Pipiri 2020 (2019: kore).

WHAKAHAEVENGA RĪHI KI TĀ TE KAIRĪHI	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Kaua ki tua atu o te tau kotahi	72,600	72,600
Ki tua atu o te tau kotahi, kaua ki tua atu o te rima tau	230,100	162,900
Ki tua atu o te rima tau	-	-
Tapeke whakahaerenga rīhi kāore e taea te whakakāhore	302,700	235,500

Ko te whakahaerenga rīhi he rīhi kāore e āta whakawhitia te katoa o ngā tūraru me ngā painga ka ara noa ake i te noho rangatira ki tētahi hua, ki te kairīhi. Ka whakaaturia ngā utu rīhi i raro i tētahi rīhi whakahaere hei nama kia utua ā-rārangī torotika nei mō te kaupeka rīhi.

WHAKARITENGA A TE MĀTĀURU

I te paunga o te tau, kua whakaaetia, kua whakarite a Te Mātāwai kia haumitia tētahi \$10.1 miriona i raro i Te Mātāuru.

14 Ngā Whakawhitiwhiti ki ngā Rōpū Whai Pānga Mai

Kīhai i takoto he whākitanga rōpū whai pānga mō ngā whakawhitinga ki rōpū whai pānga e māori noa ana te hononga ki tētahi kaiwhakarato, ki tētahi kiritaki/kaiwhihi i raro i ētahi tikanga me ētahi here kāore i kaha atu, i iti iho rānei te arotauhiā i ērā ka kawea tonuhia pea e Te Mātāwai i tāna mahi atu ki taua rōpū ā-whanganga nei i raro i ērā āhuatanga anō.

WHAKAWHITINGA KI NGĀ KAIMAHI WHAKAHARE MATUA

PURETUMU KAIMAHI WHAKAHERE MATUA	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Mema Poari		
Mema ūrite ki te mema tūturu	13	13
Utu ki te Poari	(322,123)	(302,461)
Timu Whakahaere Matua		
Mema ūrite ki te mema tūturu	0.6	1
Tumu Whakarae	(184,507)	(238,072)
Tapeke kaimahi ūrite ki te kaimahi tūturu	14	14
Tapeke puretumu kaimahi whakahaere matua	(506,630)	(540,533)

Kua hokona e Te Mātāwai he inihua mō te Taunahatanga me te Rīanga Mātanga i roto i te tau pūtea mō ngā taunahatanga, ngā utu rānei ki ngā mema Poari.

15 Ngā Taiutu

TAIUTU MEMA POARI

MEMA POARI	TŪTURU 2020	TŪTURU 2019
Waihoroi Shortland	36,540	36,540
Mereana Selby	36,540	36,540
Robin Hapi	22,470	22,470
Paulette Tamati-Elliffe	22,470	22,470
Hēmi Dale	22,470	22,470
Teina Boasa-Dean	22,470	16,853
Dr Te Kahautu Maxwell	22,470	7,490
Kylie Brown	22,470	16,853
Reikura Kahi	22,470	5,617
Charlie Tepana	18,725	-
Muriwai Ihakara	18,725	-
Dr Ruakere Hond	14,980	22,470
Jeremy Tātere MacLeod	11,235	22,470
Mātai Smith	11,235	-
Karepa Wall	9,363	-
Pānia Papa	3,745	22,470
Dr Cathy Dewes	3,745	22,470
Bentham Ohia	-	14,044
Dr Hiria Hape	-	5,617
Te Manahau Morrison	-	5,617
Tapeke taiutu poari	322,123	302,461

Kāore tētahi mema o te poari i whiwhi puretumu, tētahi atu momo utu rānei mō te mutu i te mahi (2019: Kore).

TAPEKE TAIUTU MŌ TE TAU Ā-KARANGATANGA UTU MŌ TE KAIMAHI TŪTURU

I TE 30 O PIPIRI 2020

	TAPEKE KAIMAHI 2020	TAPEKE KAIMAHI 2019
\$100,000–\$109,999	1	1
\$110,000–\$119,999	-	1
\$130,000–\$159,999	1	-
\$170,000–\$179,999	-	1
\$190,000–\$199,999	1	-
\$240,000–\$259,999	-	1
Tapeke kaimahi	3	4

Kāore e uru atu te puretumu ki ngā taiutu kaimahi mō te mutu i te mahi.

16 KŌWHEORI-19

PĀPĀTANGA O TE COVID-19

Iti noa ana te pākaha o ngā pāpātanga o te KŌWHEORI-19 noho mataara taumata 4 ki ngā whakatutukinga taha ahumoni, taha ratonga a Te Mātāwai i te tau 2019/20 i te mea kua oti katoa ngā rauna haumitanga a Te Mātāuru i mua i te rā o te rāhuitia.

Nā te rāhuitia ka mate ētahi o ngā Kaitono ki te kimi whakarerekētanga ki ā rātou Kirimana ki te hiki i ngā rā pūrongo tūāmahia; ko ētahi atu i whakatau kia tukua tuihonotia ā rātou kaupapa ki te ara matihiko.

I hikina ngā mahi pānui me ngā mahi whakatairanga i whakaritea mō ngā rauna haumitanga 2020/21 kia hoki rawa ki te taumata 1, me te aha, tērā e puta he pāpātanga ki ngā tono ki a Te Mātāuru me ngā whakapaunga o te 2020/21.

I te 30 o Pipiri 2020 ka whakaaetia e te Minita Whanaketanga Māori he whakarerekētanga ki te Kirimana Hoko i te mōhio ka toru ngā whakatutukinga kāore e tutuki i mua i te 30 o Pipiri 2020 nā runga i te rāhui. Koia ēnei:

2.2 Hōtaka Aroturuki me te Aromatawai - kia oti i mua i te 31 o Hereturikōkā;

2.4 Anga Aroturuki me te Aromatawai mā Te Whare o te Reo Māori - kia oti i mua i te 31 o Hakihea 2020; me te

3.6 Tūnga kaupapa here mō te reo i te rāngai mātauranga - kia oti i mua i te 31 o Hakihea 2020

17 He Whakamārama mō ngā Tihoinga i te Pūtea i Whakaritea

TE TAUĀKĪ WHĀNUI MŌ NGĀ WHIWHINGA ME NGĀ WHAKAPAUNGA WHIWHINGA HUAMONI:

I puta he whiwhinga huamoni i ngā putunga moni kaupeka. I te iti iho o ngā pāpātanga huamoni i tērā i tūmanakohia ka iti iho ngā whiwhinga i tērā i whakaritea.

ĒTAHI ATU WHIWHINGA:

I iti iho ngā utu kaimahi i tērā i whakaritea i te noho wātea tonu o ētahi tūranga.

AROMĀTAITANGA:

E utua ana te aromātaitanga o ngā haumitanga a Te Mātāuru e tētahi wāhanga o te rohenga pūtea a Te Mātāuru. I tāpuia tēnei hei wāhanga o te hōtaka rangahau mō te tau.

TAUTOKO Ā-PŪTEA:

He tautoko ā-pūtea kotahi noa tēnei mō ngā Tohu Reo Māori i whakaaetia e te Poari mai i ngā moni tāpui.

TE MĀTĀURU:

Ko te pūtea i tāpuia mō Te Mātāuru i whakarite kia \$1,000,000 ka tohaina i ia marama. Ko te moni toharite e puta ana i āhua \$850,000 ko te tihoinga ki te pūtea te otinga atu.

KAIKIRIMANA ME NGĀ MĀTANGA:

I te noho wātea tonu o ētahi tūranga i roto i te tau ka mate te tahuri ki ētahi atu kaikirimana.

18 Ngā Āhuatanga i Pā i Muri i te Ekenga o te Rā Kaute

Kāore he kaupapa i tua atu i te rā kaute.

19 He Raru ka Tūpono Pā Mai

Kāore he raru ka tūpono pā mai atu ki te 30 o Pipiri 2020 (2019: \$101,000).

Te Taetae Mai o ngā Mema o te Poari

HÔNGONGOI 2019 KI PIPIRI 2020

	JUL 19	AUG 19	SEPT 19	OCT 19	NOV 19	DEC 19	FEB 20	MAR 20	APR 20	MAY 20	JUN 20
Waihoroi Shortland				NM		NM		NM		NM	
Mereana Selby	●			NM		NM		NM		NM	
Teina Boasa-Dean				NM		NM		NM		NM	●
Kylie Brown				NM		NM		NM		NM	●
Hēmi Dale	●			NM		NM		NM		NM	
Dr Cathy Dewes (ki te Aug 19)		●									
Robin Hapi				NM		NM		NM		NM	
Dr Ruakere Hond (ki te Jan 20)			●	NM	●	NM					
Muriwai Ihakara (atu i te Sept 19)				NM		NM		NM		NM	
Reikura Kahi				NM	●	NM		NM		NM	
Jeremy Tâtere MacLeod (ki te Dec 19)				NM		NM					
Dr Te Kauhautu Maxwell	●			NM		NM		NM	●	NM	
Pānia Papa (ki te Aug 19)	●	●									
Mātai Smith (atu i te Jan 20)							●	NM		NM	●
Paulette Tamati-Elliffe	●		●	NM		NM		NM		NM	
Charlie Tepana (atu i te Sep 19)				NM		NM		NM		NM	
Karepa Wall (atu i te Feb 20)							●	NM		NM	

KĪ

● KĀORE I TAE ATU

● I TAE Ā-TINANA ATU

Rārangi Tohu

TARI:

Te Mātāwai
Papa 4
139 Featherston Street
Te Whanganui-a-Tara 6011

WĀHITAU:

Pouaka Poutāpetā 844
Te Whanganui-a-Tara 6140
Waea: 64 4 4998907
Pae Tukutuku: www.tematawai.maori.nz
Īmera: patai@tematawai.maori.nz

KAIAROTAKE:

Mana Arotake Aotearoa
Te Whanganui-a-Tara

Mā te Mana Whakahere Tahua me te Tumuaki
o te Mana Arotake

BANKER:

ASB Bank, Wellington